

БЕОГРАДСКА НОВА ДОЊА ВАРОШ У XVIII ВЕКУ

Уз објављивање пописа становништва Савског или Српског Београда из 1733—1734. године¹ Душан Ј. Поповић истакао је, у уводу, значај тих пописа за проучавање културне и друштвене прошлости наших градова, нагласивши да ће се по овом попису и уз помоћ другог материјала моћи да створи сигурнија слика о структури и приликама у српском Београду тога доба. Касније издана грађа² попунила је празнине у познавању српског Београда у XVIII веку али је још више отворила проблематику обраде Нове српске вароши, наметнула потребу решења многих питања настанка, положаја, изгледа и нестанка ове вароши и показала да је заиста за проучавање урбаног развика Београда постојање Нове савске вароши у XVIII веку значајан елемент.

Проучавање територијалног развоја, трајања појединих изграђених делова, односа између органског раста и планског оформљавања физичких структура као и проучавања историјских супстрата у постојећој, данашњој, структури Београда била би непотпуна без целовитог познавања Нове српске вароши. Чак би се у једном специфичном разматрању урбане историје Београда могла поставити питања о могућим посредним или непосредним утицајима графичких матрица XVIII века на схеме урбанистичке реконструкције Београда у XIX веку. Међутим, Нова српска варош још увек је мало обрађена. Публикована и позната грађа недовољна је, и тематски ограничена, за синтетичку слику и оцену историјске условљености и значаја ове вароши. Досадашњи прикази и разраде темељене на објављеној грађи не пружају ни потпуну нити сигурну представу ове особене београдске агломерације.

О српској вароши у XVIII веку, посебно о доњој вароши писано је мало и непотпуно, а често и погрешно. Коста Протић само је навео да се српска варош налазила

око „садашње наше Саборне цркве“ и да се „протезала ниже к Сави“, а да су Срби живели још у два предграђа; у једном „гди је сада вазнесенска црква и пружало се је на ниже к Сави и одатле уза Саву до утока Мокролушког потока у ову реку“, и другом које је било „ниже каменолома (Ташмајдан) гди је сада један део наше Палилуле.“³ Оба навода, први не сасвим тачан, а други непотврђен другим изворима, Протић је очигледно извео из плана и легенде плана којег је објавио без критичког разматрања. Нешто више је о српском Београду из периода 1717—1739. године написао Теодор Стефановић-Виловски користећи се новим архивским документима. Он је на основу једног плана из Спаровог атласа⁴ описао положај Српске вароши и Српског подграђа као дела спољашње вароши „у коме су живели искључиво српски становници који су имали нарочиту општину са нарочитим српским магистратом“.⁵ Виловски је био опширан у описивању немачког Београда, а сажет у опису српског Београда, зависно од коришћене грађе, али је заслужан за истраживање морфологије и структуре, дакле за први модернији приступ проучавања урбане историје Београда. О Београду у XVIII веку писао је и Јован Ђорђевић⁶ задржавајући се само на општим местима и понављајући податке претходних истраживача.

Српски Београд у првој половини XVIII века најпотпуније и највише је проучавао Душан Ј. Поповић, с настојањем да до детаљности и свестрано расветли све појединости живота српског народа у овом периоду. Он је у више својих радова⁷ обратио већу пажњу Новој доњој вароши и указао на њен значај. Користећи се сопственим истраживањима и новом грађом дао је најтачнији опис положаја Српске доње вароши и низ детаља о становницима, деловима вароши и цркви. Па ипак и поред најширег познавања српског Бео-

града оног доба, Душан Поповић није успео да посебно прикаже Доњу варош, а оставио је и нејасних места тамо где је јединствено схватао Српски или Савски Београд, не расчлањавајући односе између горње и доње вароши, парохија двеју цркава и опште не одређујући просторне разлике.

У прегледима урбаног и урбанистичког развоја Београда⁸ постојање Доње српске вароши сасвим је занемарено.

Недавно се на Доњу варош, проучавајући уметност барока у Београду, осврнуо Павле Васић, објавивши поново неке сликовне изворе и посебно се задржавајући на питањима цркве и сликара иконостаса⁹.

Осим још понеком појединости из Доње српске вароши¹⁰, историчари, и урбанисти који прате генезу урбаних структура, углавном се нису занимали за ово београдско насеље из XVIII века. Стога ћемо у овом раду размотрити неке сликовне и картографске изворе да бисмо допунили представу о Новој српској вароши и утврдили ток изградње Београда на њеном месту у потоњем раздобљу.

Београдска нова Доња српска варош, која се у нашим изворима назива Београдска доња варош. Нова варош или Савска доња варош (Белградска Долна варош, Нова варош Бџлградска, Новая долная варош, Долниј варош. Долниј варош посавска), а у немачким Српско односно Рашко предграђе, Рашка варош или Доња рашка варош (Raitzen Vorstadt, Ratzische Vorstadt, Reizen Stadt, Unter Ratzenstadt) основана је свакако после успостављања Администрације краљевине Србије под вођством принца Александра Виртембершког, дакле после 1720. и после образовања немачке и српске општине, када су се прилике у Београду средиле, а послови око преуређења тврђаве и грађења спољних варошких утврђења већ напредовали. Међутим када је тачно заснована ова варош, на основу којих и каквих одлука, каквих решења и чијих планова, данас је још увек непознато.

Сви аутори који су се до сада бавили питањима српског Београда и положајем Срба за време прве аустријске владавине у XVIII веку, основни разлог оснивања нове српске вароши виде у тежњи хабзбуршке монархије да претварањем Београда у јако упориште надирања ка истоку учине град конфесионално и етнички што поузданијим, то јест да од њега направе јаку немачку и католичку варош. Иако нема сумње да су политички и верски разлози били пресудни за чврсто демографско конституисање планиране реконструкције Београда,

исто тако нема разлога да се одбаце и други чиниоци који су могли утицати на оснивање одвојених београдских приградских насеља. Наиме, данас не може да нас задовољи тумачење да су мржња и нетолерантност, којих је свакако било, али као последица других, конкурентских интереса, били основни мотив сегрегације београдског становништва и заснивање нових насеља. Да подвајање становништва није био једини разлог оснивања нове српске вароши сведоче истовремено оснивање немачког приградског насеља Карстала¹¹, Горња српска варош и опште намере београдске администрације и коморе за привредним оживљавањем и интензивнијим искоришћавањем освојених области. О томе говоре позната насељавања опустошеног земљишта, повластице које су давале колонистима, уредбе о плану и регулацији вароши, уређењу улица и изградњи „правилних“ кућа, као и повластице за прављење и куповање опеке. Нова српска варош настала је свакако у оквиру много ширих и далекосежнијих експанзионистичких намера и потреба, њено заснивање произашло је из читавог система војностратешких, политичких, привредних и културних потреба хабзбуршке царевине. Зато сматрамо да су привредни, трговачки и занатлијски, чиниоци били такође важни за оснивање нове српске вароши. Међутим, док у засада познатим изворима и литератури налазимо доста података о уређењу немачког Београда, од покретања комуналних и општинских питања непосредно после освајања града, до детаљних планова појединих блокова и делова вароши са потпуним списком кућа и становника, дотле су подаци о настајању београдских предграђа — немачког или католичког Карстала и српске или православне вароши, сасвим оскудни. Посредним повезивањем различитих извора може се ипак добити општа груба слика настајања нове српске вароши док се за потпуно познавање њеног настанка и развоја не изврше даља истраживања.

Картографски извори настали после 1722. године, упућују на закључак да су послови око преуређења Београда, како тврђаве и унутрашње вароши тако и спољних насеља, текли истовремено, бар они послови који се односе на просторно планирање. Не би се ни могло очекивати да једна широко замишљена урбанистичка реконструкција турског Београда не садржи целовита решења међу која спадају и планирања допунских агломерација. Барокна реконструкција Београда, према до сада познатим изворима, планирана је између

1723. и 1724. године на основу подлога са- чињених у претходној години¹² па су веро- ватно тада настали и планови за изградњу приградских насеља.

Нова српска варош планирана је на неизграђеном земљишту на коме раније није било насеља. Да је постојало неко насеље оно би било уцртано на Амановој мапи завршеној марта 1722. године¹³ или би било споменуто у познатој Доксатовој ек- спликацији плана поднетог Дворском рат- ном већу у смислу извештаја о извршеним пословима на преуређењу Београда, октоб- ра 1724. године¹⁴, а било би представљено и на другим, мање аутентичним плановима Београда насталим после 1717. године, међу осталима и на познатом Зојтеровом плану на коме је приказано постојеће стање пре планираних и извршених промена у струк- тури Београда.

Из објављене грађе видимо да је српско и православно становништво насилно исе- љавано из немачког Београда до 1726. го- дине¹⁵, а Душан Поповић наводи, на једном месту¹⁶, да је Нова варош основана 1726. године када је управа немачког Београда успела да преко Администрације Србије исели Србе из немачког у савски или срп- ски Београд, додајући да је ово пресељење на груб начин извео жандармеријски пу- ковник Граф фон Бург. На другом месту Поповић каже да је Нова варош „вероват- но“ основана 1726.¹⁷, односно да су је Срби населили у времену од 1724. до 1726. годи- не¹⁸. Т. С. Виловски је објавио архивски податак о молби становника српског пред- грађа за подизање цркве од јуна 1725. го- дине¹⁹, што значи да је тада српска варош већ била насељена. Из свих ових података следи закључак да је Доња српска варош планирана у 1723. или 1724. години, да је те године већ могло започети насељавање, да је 1725. била насељена и да је 1726. била попуњена новим становништвом из немачког Београда. Но, и поред овог зак- ључка остају и даље непознате појединости о одлукама за заснивање нове вароши, по- словима пројектовања, избора и парцели- сања земљишта, одређивања величина пла- цева, подизање првих кућа до насељавања првих становника. Чак ни наведени подаци нису сасвим јасни. Изостављање Доње ва- роши из, непотпуно објављеног, Доксатовог објашњења плана не мора се схватити као да у то време, октобра 1724, није постојао пројекат за Нову варош, а пресељавања Срба из немачке вароши не морају да се односе само на Доњу него и на Горњу срп- ску варош²⁰. Остаје као највреднија чиње- ница да су Доњоварошани тражили дозво-

лу за подизање цркве половином 1725. го- дине, која несумњиво потврђује да је нова варош била насељена, а пошто нема основа да се мисли да су тражили одобрење за подизање, односно обнављање, цркве у гор- њој вароши, како је то мислио Виловски²¹, већ за подизање своје нове до тада не по- стојеће цркве, онда је то још један доказ да Доња варош није била малобројна већ те године.

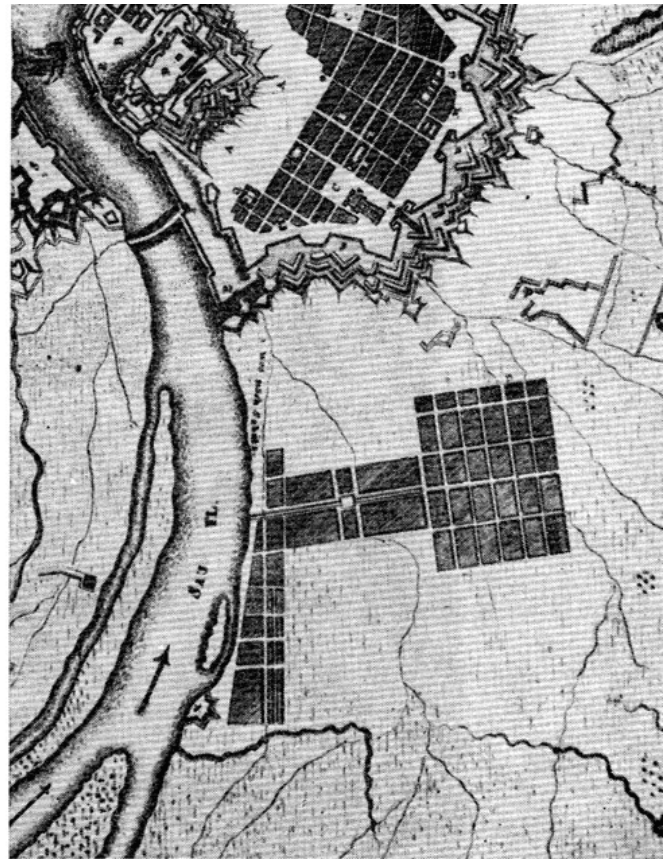
Део послова који су претходили изград- њи нове вароши илуструју два картограф- ска извора, оба недатирана, али судећи према другим датираним плановима веро- ватно из 1723. или 1724. године. Један је више пута објављен, штампани план Бео- града са насловом »Kurtze Beschreibung der Haupt und Granitz Vestung Belgrad«²² (сл. 1), а други је »Plan der Festung Bel- grad«, из Националне библиотеке у Бечу²³ (сл. 2). На првом плану Српско предграђе — Raitzen Vorstadt — означено словом „U“ у легенди и на плану, представљено је као велико троделно насеље са ужим приобал- ним појасом на Сави средњим делом са тргом у средини и великим задњим делом састављеним од тридесет правоугаоних бло- кова. Цела варош, односно предграђе ком- поновано је у строгој геометријској, орто- гоналној схеми. Схема пројектованог насеља одговара типичној организацији сличних европских занатлијских предграђа из XVIII века са издиференцираном структуром. У овом случају поједини делови вероватно су били различити по намени, и то при- обални део могао је бити намењен рибари- ма, лађарима, табацима и трговцима на ла- ђама; средњи део занатлијској чаршији и трговини, а задњи део је требало најверо- ватније да чини стамбену агломерацију. Пројектовано предграђе запрема готово исту површину колику и немачка унутраш- ња варош (Teutsche Stadt) што говори у прилог мишљењу о економским мотивима изградње приградских насеља. Недостају нам елементи за потпуну анализу овог про- јекта, али се чини да је пројектовано насе- ље само маркирано и да је овде искориш- ћен један од, сигурно више, пројеката и то не онај по коме се изграђивала Нова српска варош. Штампани план Главне и граничне тврђаве са кратким описом положаја, ис- торијата и значаја Београда био је очито намењен пропаганди аустријске победе над Турцима, величању аустријских преуређи- вања и њихове „културне“ мисије у заузе- тим областима. Због политички тенденциоз- не сврхе овај се план не може сматрати правим картографским извором, већ по- средним сведочанством о пословима плани-

рања новог насеља. Сем тога не знамо на који су начин, с којим овлашћењима и под којим условима издавачи и књижари добијали званичне картографске податке од београдских војних власти јединих надлежних за премеравање земљишта, или од коморских власти преко којих су извршавани економски циљеви па и евиденција о земљишту.

Други план, План Тврђаве Београда из Националне библиотеке у Бечу, представља аутографски оригинал што значи да је веродостојнији картографски извор за упознавање претходних радњи на заснивању нове вароши. Не познајемо аутора плана, конкурсне услове ни поручиоце плана, али можемо да сматрамо да је овај план, као и други још неоткривени пројекти за чије постојање има више индиција, наручила београдска Администрација односно преко ње највиша царска власт. На овом плану Српска варош — *Ratzen Stadt* — је другачије замишљена него на претходном плану. Овде је учртана једна целовита, збијена агломерација састављена од 23 дугачка блока ивичне изградње у правилној геометријској мрежи улица, са два трга и црквом на једном тргу. Варош је смештена у савском амфитеатру удаљено од обале Саве, између падине и мочварног терена, каснијег Црног луга, Циганске баре или Баре Венеције. Око вароши су виногради, а ободни блокови отворени су према виноградима. За разлику од претходног, на овом плану учртане су и појединачне куће. Величина планиране вароши и овде достиже обим немачке унутарње вароши, наравно са другом структуром, мањих густина насељености.

На оба плана је српско предграђе или српска варош смештена између старих путева, шабачког и крагујевачког, а везе са унутрашњом вароши нису плански обрађене у смислу јаснијег односа према јужним градским утврђењима. Немачко предграђе Карстал је на оба плана знатно мање од српског предграђа.

До које су мере остварени ови планови који нам откривају стручне и техничке, урбанистичке, предрадње заснивања нове вароши можемо да видимо тек из каснијих ситуационих планова Београда насталих између 1738. и 1740. године. Из њих видимо да су остварени само неки елементи из оба плана. Ниједна од варијанти приказаних у наведеним плановима није остварена што упућује на трагање за извођачким планом, оним по којем је вршено трасирање улица, изградња кућа и насељавање, а за који

Сл. 1 — Пројекат за Доњу српску варош. Исечак са Плана Главне и граничне тврђаве Београда

Tableau 1 — *Projet pour la Ville Basse Serbe. Coupure du Plan de la Forteresse principale et confinaire de Belgrade*

верујемо да постоји или да се бар могу наћи документи који би потврдили његово постојање.

Анализа пројекта преуређења турског Београда и његовог претварања у царску тврђаву показује да њена предграђа нису планирана сасвим на оној висини барокне урбанистике на којој је, детаљно, јасно и одређено компонована и утврђена варош и сама тврђава; да артифицијелна схема, као врховни идејни израз апсолутистичког устројства монархије није једнако и доследно продужена на композицију предграђа. То пре свега открива повођење за конфигурацијом терена, наслањање на старе саобраћајнице и слаба веза пројектованог српског предграђа са унутрашњом вароши. А то с друге стране говори о другостепеном значају и нужности изградње насеља за етнички састав који чини основну популацију заузетих области.

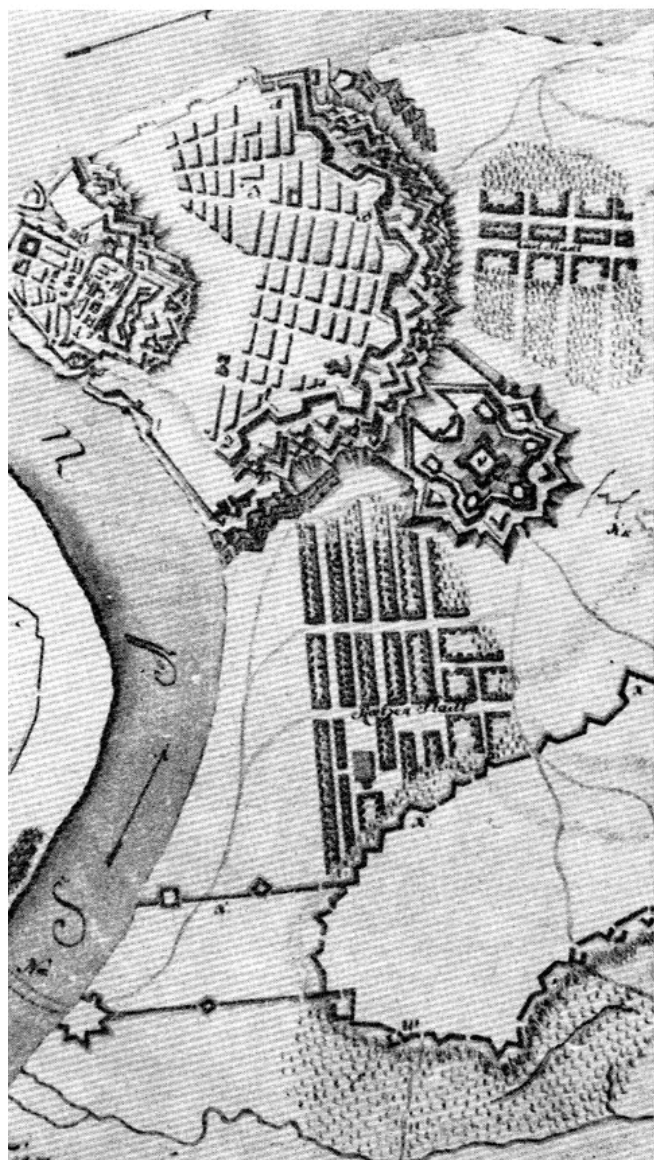
Поред Нове српске вароши касније се налазио и Цигански заселак (*Zigeuner Dorf*). На плану Главне и граничне тврђаве није посебно обележено насеље Цигана, а

на плану из Националне библиотеке у Бечу циганско насеље приказано је јужно од утока Мокролушког потока у Саву, на данашњем „Мостару“ са називом Zigeuner Stadt, и то као нерегулисано насеље слободно распоређених кућа са баштама.

За даљи унутрашњи развој српске вароши у наредном раздобљу од 1724. до 1734. године располагајућа грађа не садржи никакве податке, а нити је познат неки план Београда на основу којег би пратили раст насеља током једне деценије. Изглед, обим вароши, распоред кућа, однос изграђених и неизграђених површина, опште намене површина и садржај вароши показују сликовни и картографски извори настали тек

Сл. 2 — Пројекат за Доњу српску варош. Исечак са Плана тврђаве Београд, из Националне библиотеке у Бечу.

Tableau 2 — Projet pour la Ville Basse Serbe. Coupure du Plan de la forteresse

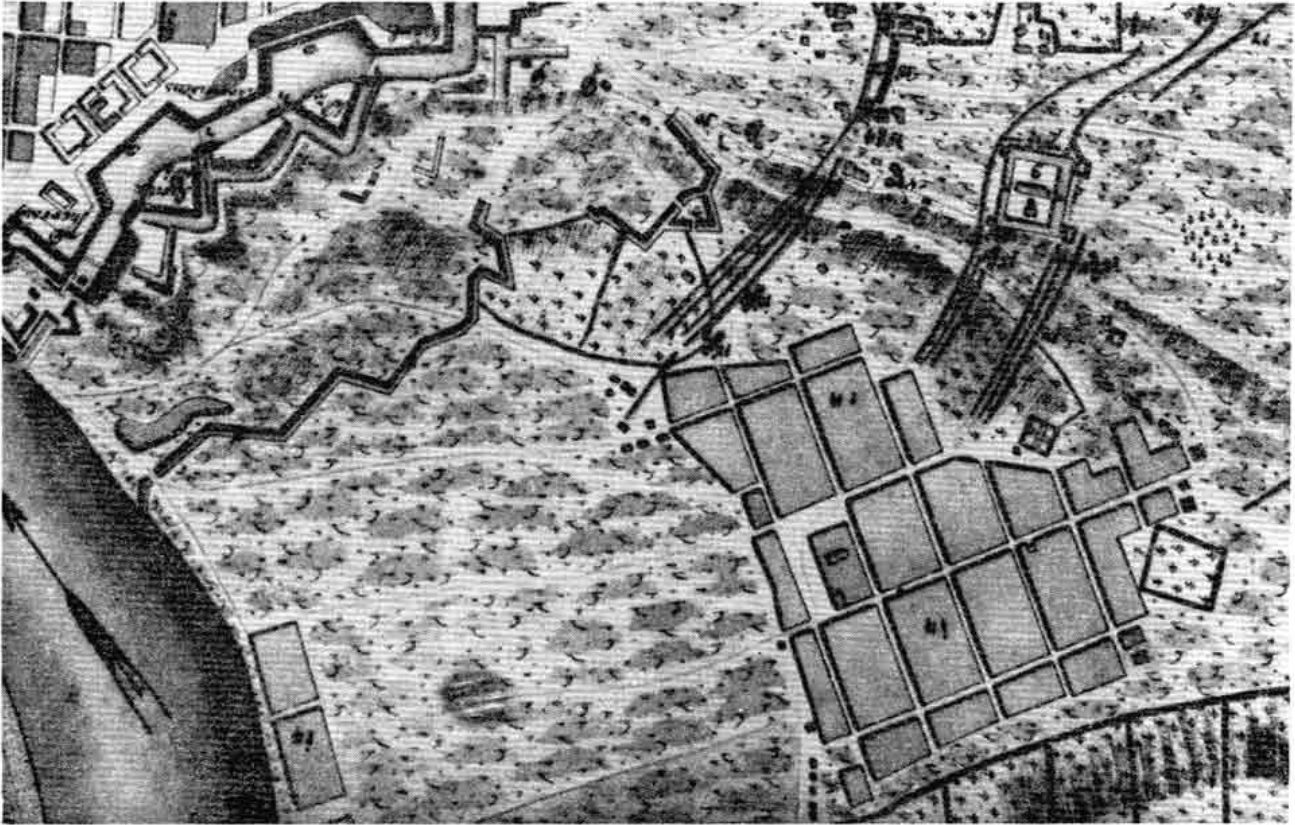

при крају аустријске владавине 1739—1740. године, а састав становништва попис из 1733/1734. године.

Око 1740. године настао је већи број аутографисаних и штампаних планова Београда²⁴ углавном са наменом да прикажу поновни пад Београда под турску власт или да послуже као картографски документи у дипломатској акцији на мировним преговорима. Сврха израде ових планова условила је њихов главни садржај — истицање опсадних линија и војне ситуације која је претходила Београдском миру или аустријских радова на преображају Београда изведених у периоду окупације, а у вези са захтевима преговарачких страна и даљег поступка према тим радовима. Картографска анализа показује да је за састављање ових планова коришћен старији картографски материјал, како пројекти тако и планови стварног стања, да за њихову разраду нису вршена премеравања терена и да су у тако састављене планове само интерполовани елементи опсаде или предлози за даљи однос према аустријским фортификацијама и објектима изграђеним током окупације. Имајући све ово у виду нужно је да се пажљиво претресе садржај ових планова на којима је различито приказана и Доња српска варош.

Да бисмо сагледали структуру Доње српске вароши на крају њеног развоја под Аустријанцима, у њеном највећем опсегу, изабрали смо два аутографисана плана Београда из бечког Ратног архива. Један има наслов Plan von Belgrad wie sich solche in zeit der Belagerung Befunden hat²⁵ (сл. 3), а други Plan De Bellgrade²⁶ (сл.4). Оба су рађена у размери 1 : 7200, снабдевени су размерником и легендом, имају углавном исти садржај и захватају исти простор. Рађени су веома јасно и прегледно. Разликују се у приказу изграђености Београда и геодетској тачности. Први план је геодетски тачнији са изграђеношћу приказаном уопштено, блоковима и само појединачним јавним зградама, а други је геодетски мање тачан, али су на њему учртане све куће. На оба су наглашени аустријски радови изведени у претходном периоду и бојом одвојени од површина на којима није вршена реконструкција. Различити су у детаљима. Комбиновањем садржаја са оба плана може се добити целинска представа структуре Доње српске вароши.

Доња српска варош је на првом плану означена са бројем 14 и одредницом у легенди — die Ratzen Stadt, а на другом је преко насеља исписано die Ratzische Wor-

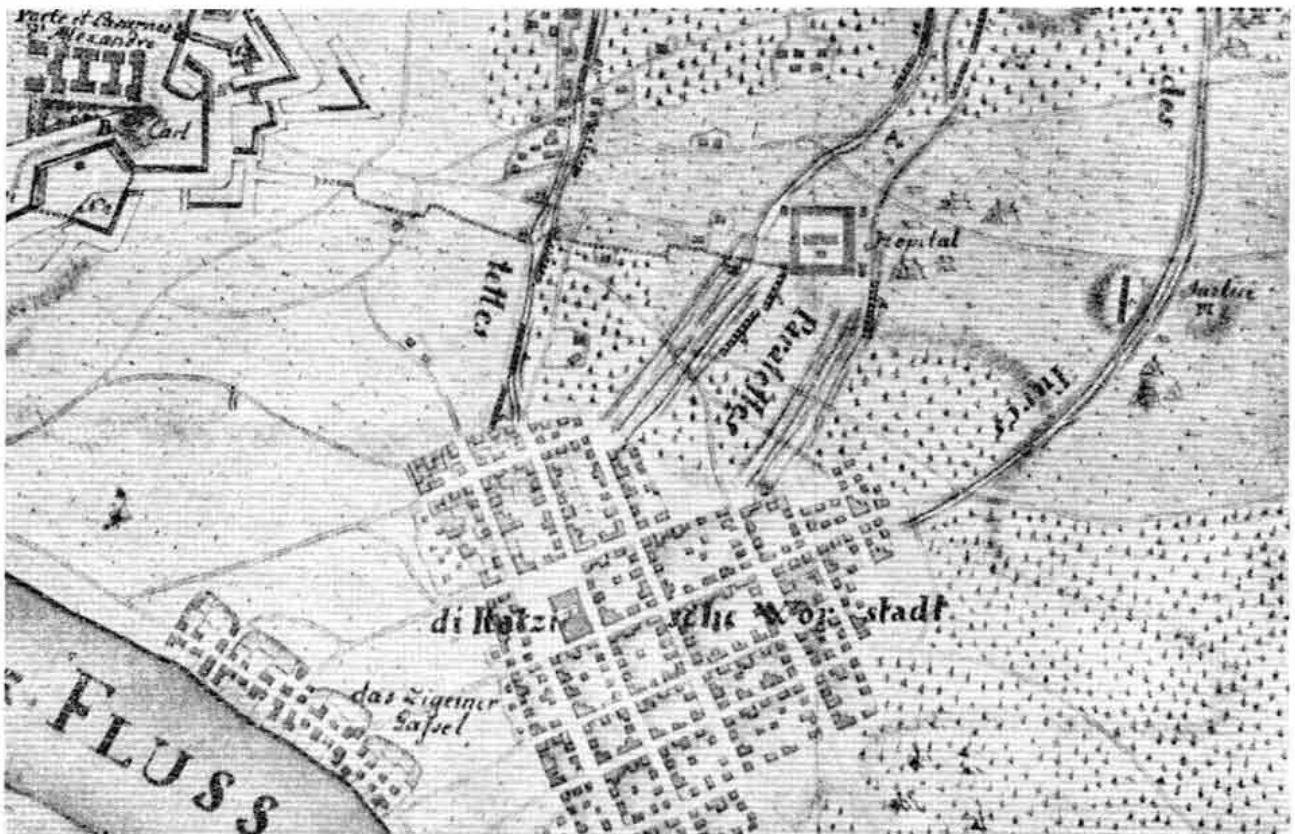

Сл. 3 — Доња варош 1740. године према плану Београда из Ратног архива у Бечу, Н III д 1413.

Tableau 3 — La Ville Basse Serbe en 1740 d'après le plan de Belgrade des Archives militaires de Vienne, Н III d. 1413.

Сл. 4 — Доња српска варош 1739. године према плану Београда из Ратног архива у Бечу, Н III д 1414.

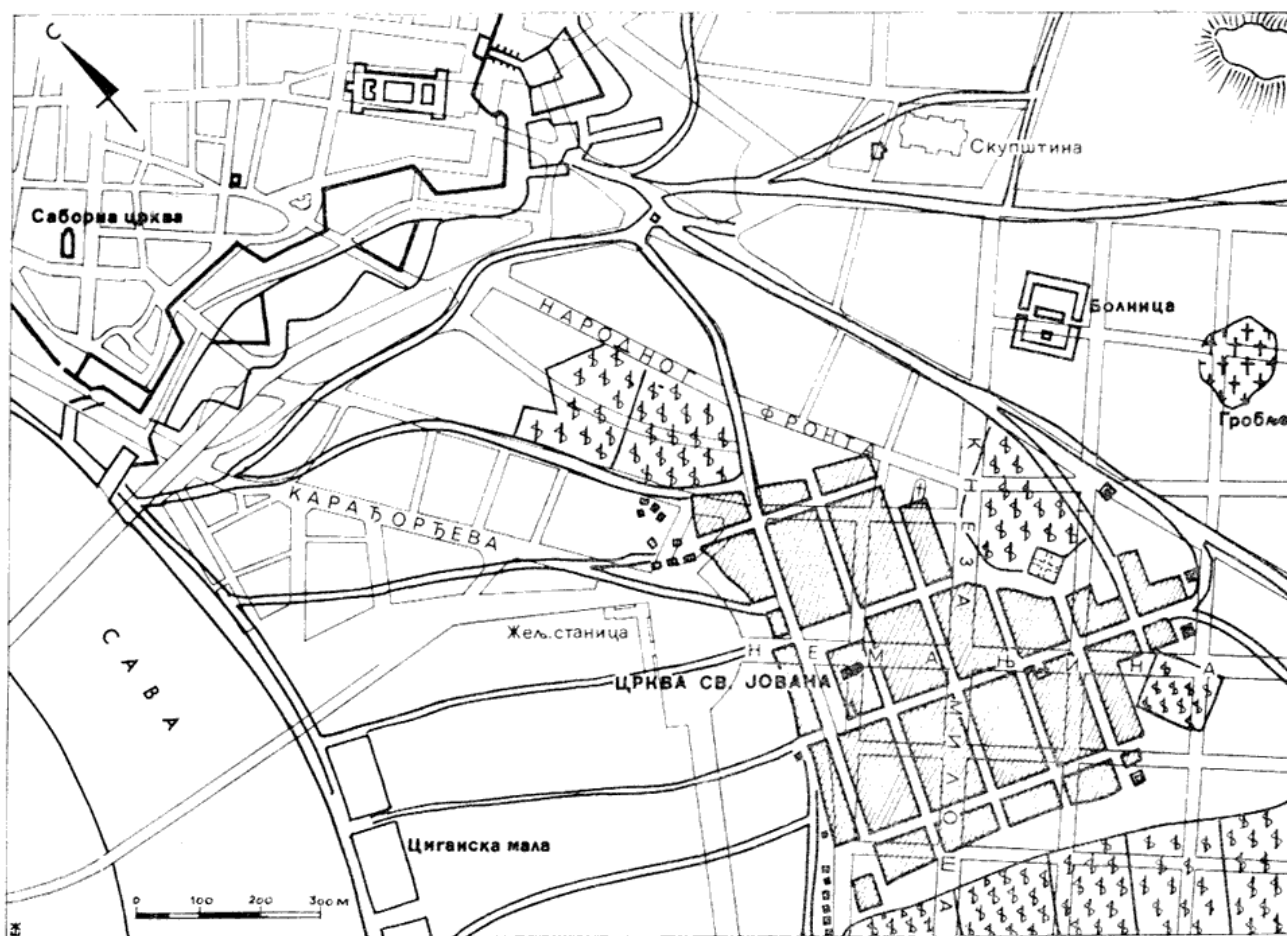
Tableau 4 — La Ville Basse Serbe en 1739 d'après le plan de Belgrade des Archives militaires de Vienne, Н III d. 1414

stadt и das Zigeuner gassel²⁷. Бројем 14 означено је на првом плану и Циганско насеље.

Према овим и другим сличним плановима, Доња српска варош била је смештена у савском амфитеатру на косама између данашњих улица Маршала Тита, Сарајевске, Народног фронта и Војводе Миленка (цртеж 1). Њој је припадало и приобално Циганско насеље смештено уз Саву јужно од данашњег другог савског моста од ушћа реке, а било је повезано са путевима који

кадашњи горњи шабачки, топчидерски, пут (данашња Сарајевска улица) са некадашњим рудничким, крагујевачким, друмом (данашња Маршала Тита улица). Центар вароши са тргом и црквом налазио се на пресеку координатних оса односно главних улица на раскрсници данашње Балканске и Немањине улице, окренут према Сави. Варош се простирала према данашњем Цветном тргу. Са горњом и унутрашњом вароши била је повезана преко главне улице (данашње Балканске) која је водила на

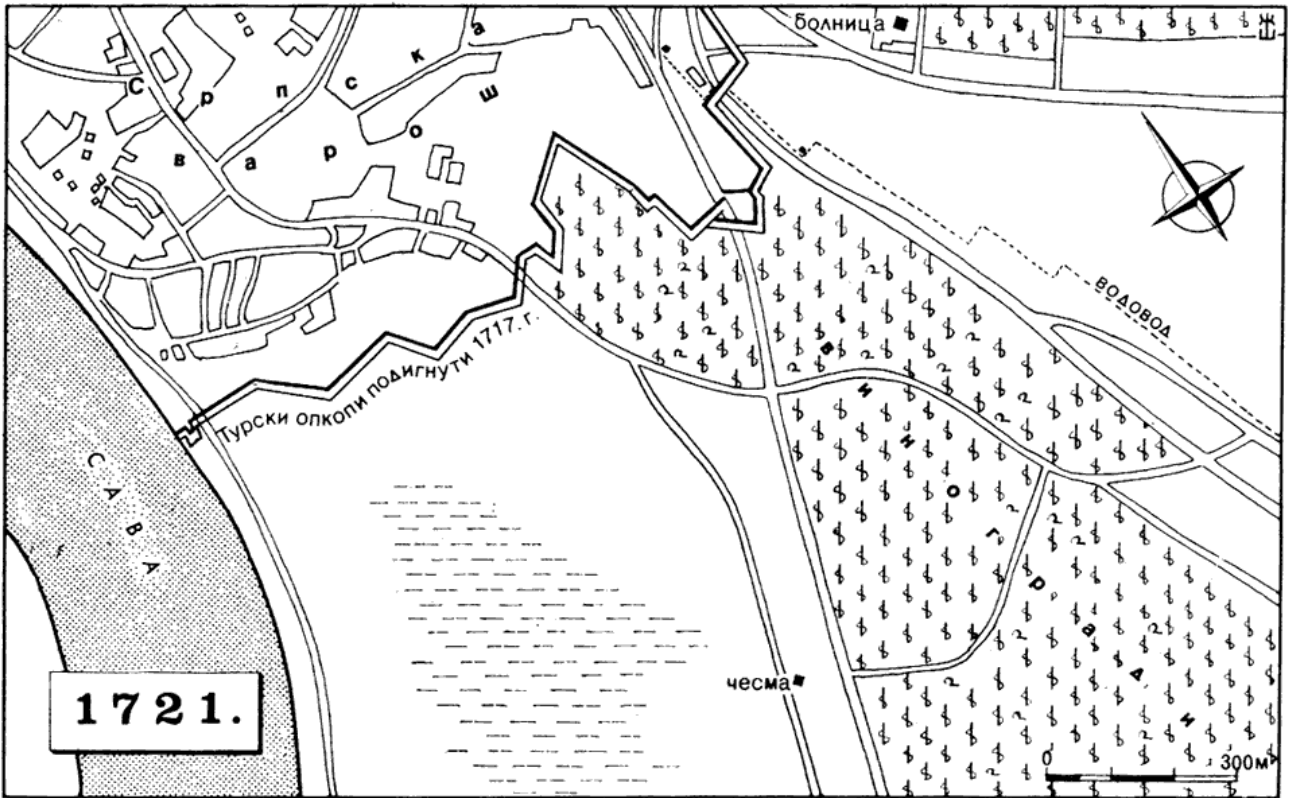
Цртеж 1 — Упоредни приказ данашње ситуације са положајем Доње српске вароши.

Desin 1 — Comparaison entre la situation actuelle et l'emplacement de la Ville Basse Serbe

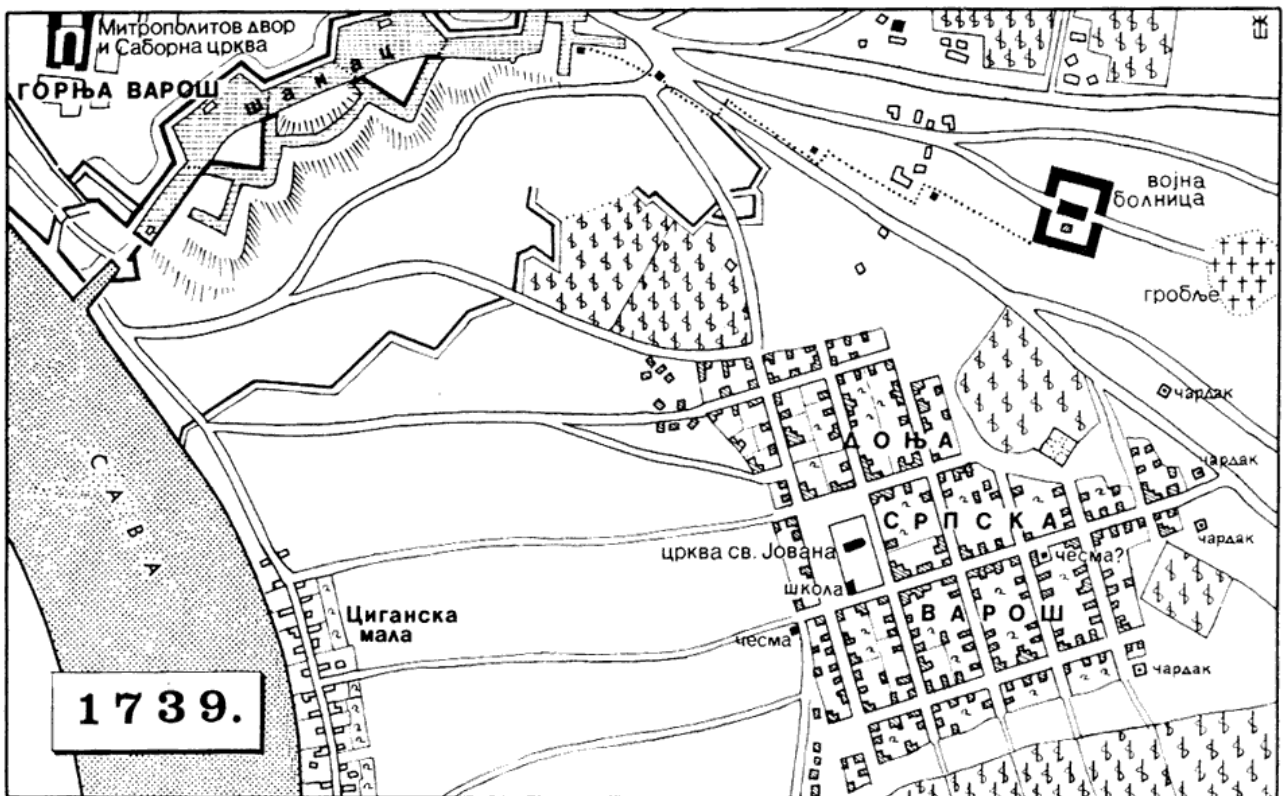
су пресекали подводно земљиште на коме се данас налазе магацини железничке станице. Варош је била изграђена у ортогоналној мрежи улица са главним улицама оријентисаним на правцима сси-јјз и зсз-ији. Две главне улице чиниле су координатне осе схеме и то једна паралелна са обалом Саве која се поклапа са деловима данашњих улица Балканске и Сарајевске, а друга управна на ову која је спајала не-

Цариградску или Виртембергову капију, и путем који је водио на Шабачку капију, (испод данашњег Косанчићевог венца и савског моста.) На јужној страни око вароши били су виноградни ливади, на западној све до Саве и Циганског насеља ливаде, на северној виноград од вароши до напуштеног турског шанца из 1717. године, а на источној до крагујевачког друма виноград, а више њега тзв. Секендорфова велика војна бол-

**ЦРТЕЖИ: УПОРЕДНИ ПРИКАЗ РАЗВОЈА НАСЕЉА НА МЕСТУ ДОЊЕ СРПСКЕ
ВАРОШИ. РЕКОНСТРУКЦИЈА ИЗВРШЕНА ПРЕМА КАРТОГРАФСКИМ И ДРУГИМ
ИЗВОРИМА**

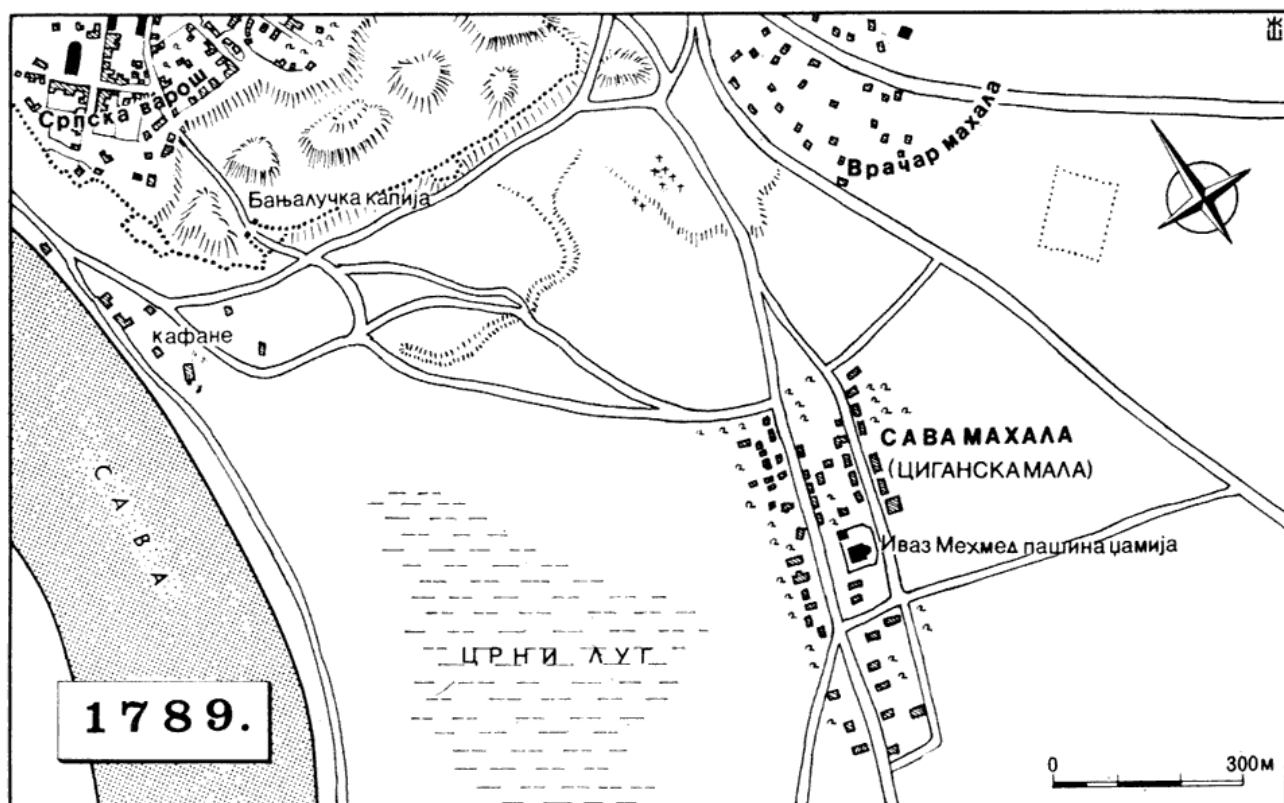

Цртеж 2 и 3 — Ситуација пре и после изградње Доње српске вароши у првој половини XVIII века (1721. и 1739. године.)

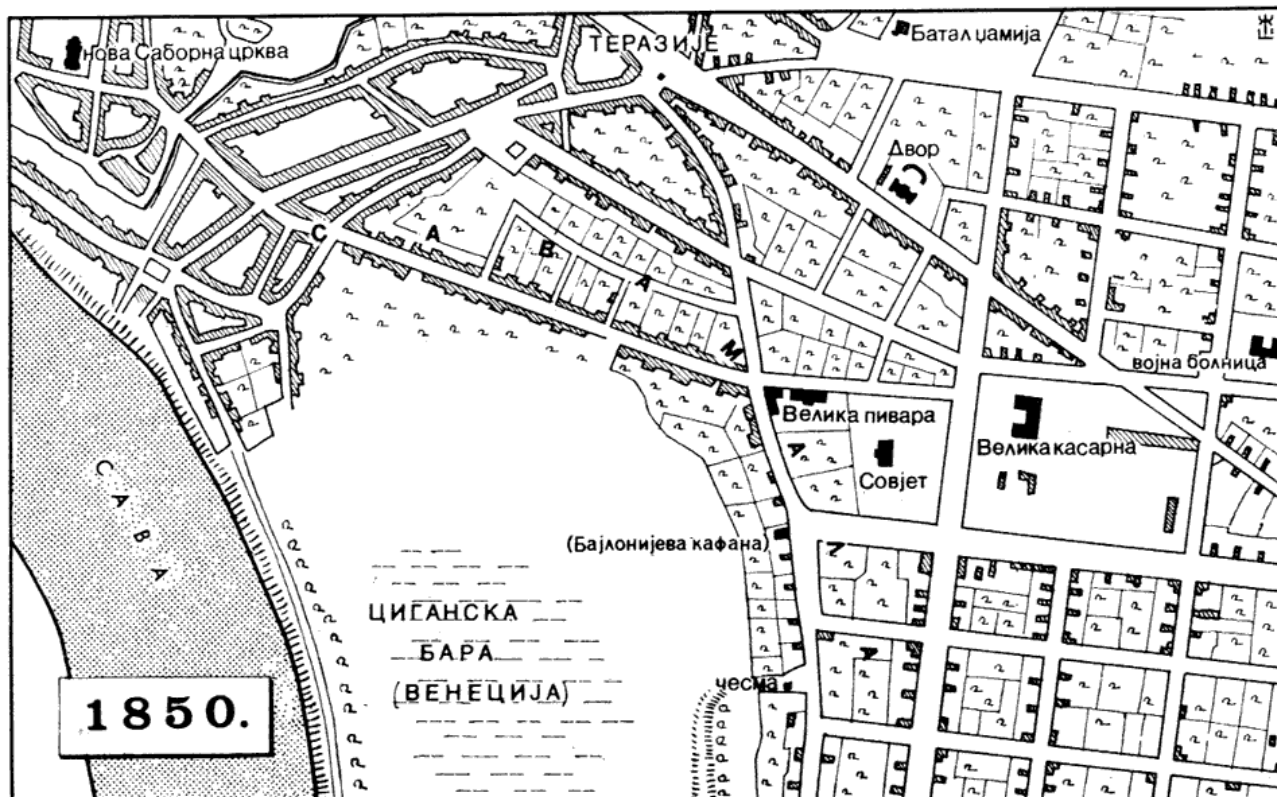

Dessin 2 et 3 — Situation avant et après la construction de la Ville Basse Serbe en première moitié du XVIIIème siècle (en 1721 et 1739)

DESSINS: LE DÉVELOPPEMENT DU QUARTIER SITUÉ SUR L'EMPLACEMENT DE LA WILLE BASSE. RECONSTRUCTION DE LA SITUATION EFFECTUÉE SELON LES DONNÉES CARTOGRAPHIQUES ET AUTRES

Цртеж 4 — Ситуација са Сава махалом крајем XVIII века (1789.)
 Dessin 4 — Situation avec la mahala de la Save vers la fin du XVIIIème siècle (1789)

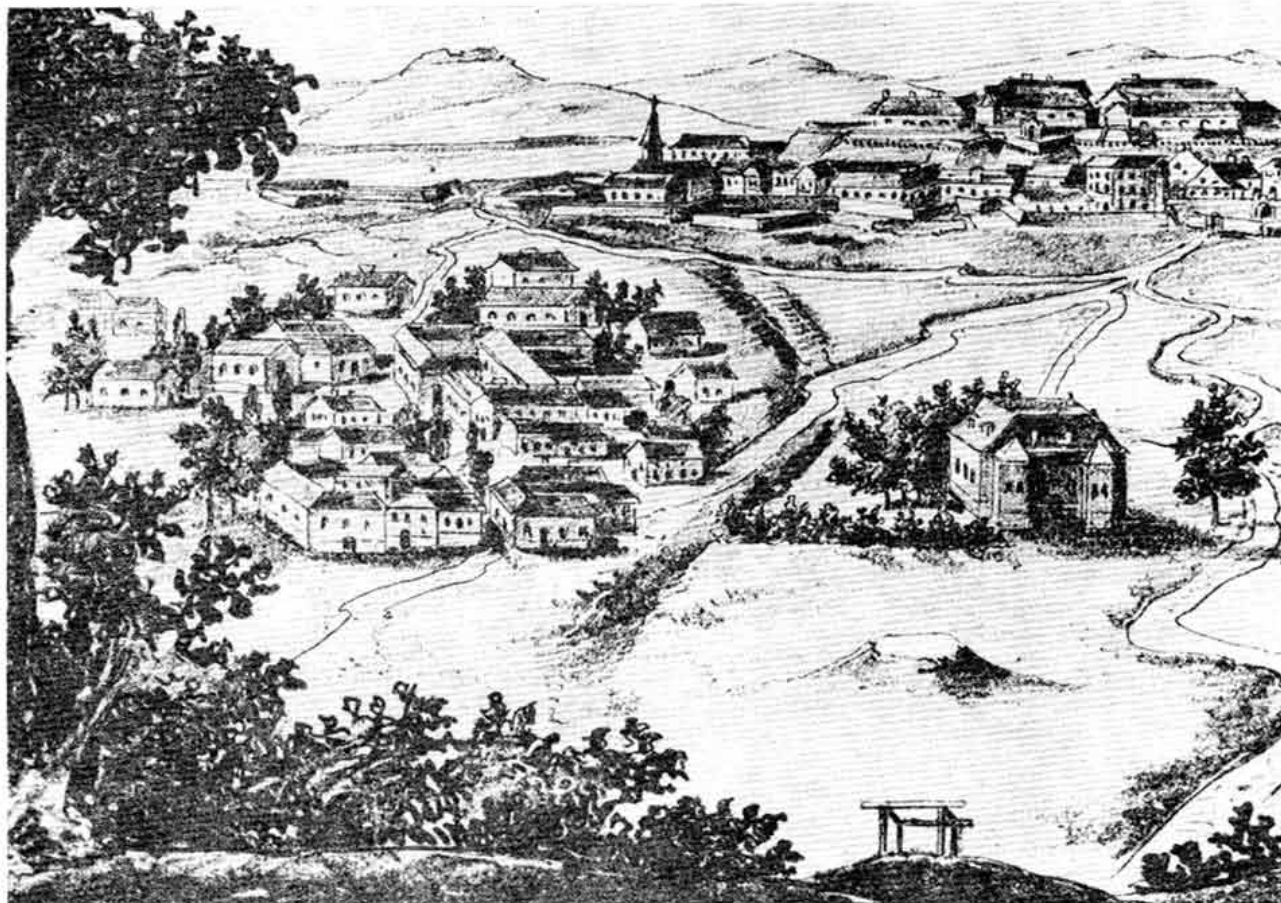

Цртеж 5 — Изграђени део Новог Београда — Савамале, средином XIX века (1850.)
 Dessin 5 — La partie construite du Nouveau Belgrade — Savamala, 1850

ница и болничко гробље. Куће су биле положене на фронтovima правилних четвоространих блокова са унутрашњим двориштима. Овако остварена варош није се битно разликовала од замисли приказаних на напред наведеним пројектима (сл. 1 и 2), с тим да је била упола мања него на пројектима.

Сви планови настали око 1740. године, сем неких штампаних планова Београда²⁸,

очито представља школу, има и једну попречну улицу више, а тиме и више блокова. Због тога сматрамо да на њему приказани број, распоред и габарити кућа могу да се само условно узимају као опште обавештење о типу насеља и приближној физичкој структури вароши. Да бисмо добили засада најприближнију слику Доње српске вароши искористили смо са оба плана оне елементе који се међусобно подударају и потврђују осталим консултованим планови-

Сл. 5. Доња српска варош према цртежу на листу 16 из Спаровог атласа.

Tableau 5 — La ville Basse Serbe d'après le dessin sur la page 16 l'Atlas de Spar

приказују Доњу српску варош онаквом каква је напред описана. Међутим, унутрашња структура вароши се не може детаљније сасвим поуздано извести на основу ових планова. Plan de Bellgrade садржи појединачне зграде, али се не може тврдити да приказује стварно стање, стога што није у потпуности подударан са осталим плановима. На њему није као на другим плановима учртана зграда до цркве која

Сл. 6 — (десно) Доња српска варош на плану Београда са порушеним деловима на основу одредаба мировног уговора из 1740. године. Музеј града Београда 1, 333.

ма и извршили идејну реконструкцију опште структуре вароши (цртеж 3).

Доња српска варош била је изграђена као типично колонистичко насеље каква су настајала током XVIII века у Војводини. Једноставна и правилна у распореду и садржају. Имала је цркву, школу, једну или две чесме²⁹ и чаршију вероватно на тргу. Била је то отворена варош, без одбрамбених линија и капија, пројектована и оства-

рена за слободно ширење. Од одбранбених елемената у плановима су учртани чардаци на највишим тачкама терена по источном ободу вароши. Ови чардаци су вероватно служили и као ватрогасне куле разгледнице, уколико нису изграђени пред сам аустро-турски рат 1738. године. На плановима је учртана и једна површина за коју се може претпоставити аналогно истом начину цртања, да представља башту, већи врт или повртњак и да је то можда онај

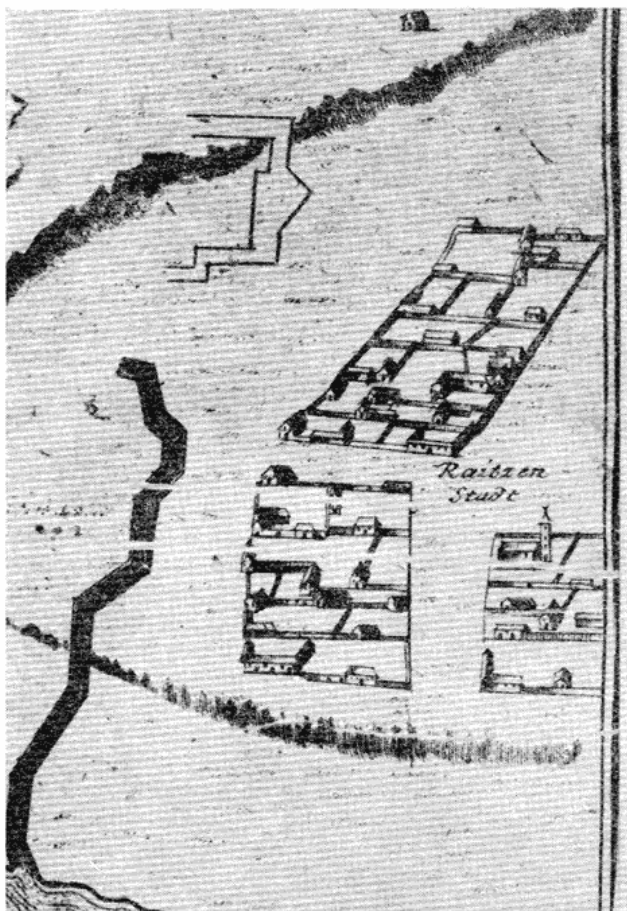

Tableau 6 — La Ville Basse Serbe sur le plan de Belgrade avec les parties détruites conformément aux réglementations du traité de la paix de 1740. Musée de la ville de Belgrade I, 333

који се помиње у попису становништва под бр. 182, као Митрополитова башта.³⁰ На плановима уз варош није учртано гробље, па се може претпоставити да је сахрањивање вршено у пространој црквеној порти или на оближњем гробљу уз војну болницу, што је мање вероватно³¹.

Из истог времена када су настали наведени планови позната су и два сликовна извора који могу да послуже за упознавање

изгледа вароши, облика и обима кућа. Један део вароши, три блока, види се у изгледу на плану Grundriss der rassisten Stadt Belgrad³² (сл. 6), а цела варош на листу 16 из Спаровог атласа³³ (сл. 5). Делимично се варош види и на листу 12 истог атласа³⁴. Ови изгледи су шематични и непотпуни, али се из њих ипак види да су куће биле приземне, са двосливним, или четворосливним крововима, да су парцеле биле ограничене оградама и да се куће нису разликовале од типичних приземница тог времена каквих и до данас има сачувано по војвођанским селима и варошицама. Основне куће биле су једноставне, издужени правоугаоници положени ужом или дужом страном на улицу, или „на лакат“, угаоне зграде. На наведеном плану у Доњој вароши — Raitzen Stadt — је на углу једног блока учртана и зграда са звоником према западу, док на Спаровој слици ниједна кућа не подсећа на цркву. Изглед Доње вароши на Спаровом листу 16, са панорамом Београда гледаног „са места више Ташмајдана“, највероватније да је цртан према предлошку, као што је цртана и друга јужна панорама Београда „са западног Врачара“, на којој је у наслову аутор ставио напомену »dessine dans ses Lignes«. У то нас уверавају разлике у садржајима других Спарових цртежа³⁵. Пошто је Спар радио цртеже према предлошцима, од којих су неки могли бити пројекти или шематични цртежи, то се његов изглед Доње вароши не може сматрати поузданим, односно — изгледом стварног стања, већ само савременим прилогом за посредно упознавање изгледа кућа. Немамо података о материјалу од којег су грађене куће, али је вероватно да су биле од набоја покривене чешће трском или шиндром, а ређе црепом. Према њиховом изгледу на наведеним цртежима, закључујемо да нису претежно биле бондручаре балканског типа, него западњачке приземнице или чатмаре.

Нешто више података имамо за цркву и школу. Из тефтера које су водили црквени синови нововарошке „цркве белиградске храма свјатаго Јоана Предтече“³⁶, бележећи трошкове и дуговања, може се саставити опис цркве. Црква је била грађена у бондруку на каменим темељима, а покривена шиндром. Имала је дрвену звонару са звонима, једним набављеним из Новог Сада, односно варадинског Шанца³⁷. Налазила се у пространој порти ограђеној тарабом, за коју се спомињу укопавања дирека и даске за порту. Имала је застакљене прозоре и велика врата окована гвожђем са гвозденом бравом. Унутрашњост цркве била је наме-

штена и опремљена. Спомињу се митрополијски стол, столови у наосу и женској припрати, израђевине тишлера, затим налун, долапи и полилеј. Имала је иконостас са иконама које је сликао зограф Георгије Стојановић, доњоварошки житељ.³⁸ Црква је углавном подигнута од прилога доњоварошана. Нису познати њени градитељи. По тефтерима се види да су за радове на цркви, набавку и доношење материјала исплаћивани један Јеврејин за ексере, Циганин што скова багламе, тишлери за певнице, Немци и рабације што су донеле камен и дунђери за разне послове. Поименично се не истиче нити спомиње неки дунђерин или зидар као простомајстор, само Василије (Томин) коме је исплаћено за ексере „пореди порте“. Највероватније да су цркву градили неки од познатих дунђера становника Доње вароши — Лазар Вукомиров, Василије Томин и Живан Николин, или неки од петорице познатих горњоварошких дунђера. Доњоварошани су још 1725. године поднели молбу за подизање цркве, али изгледа да је црква касније грађена, уколико није привремено била подигнута већ тада нека брвнара. Из тефтера излази да је црква била завршена 1734. године³⁹ и да је већ била опремљена јер су те године плаћени трошкови за опрему и израду оградне око порте. Обзиром на грађевински материјал и конструкцију тешко да је црква грађена дуже од једне грађевинске сезоне. Према плановима црква је била једнобродна издужена грађевина са полукружном апсидом на источној страни (заправо на и-ј-и) до 30 м дугачка и око 14 м широка, а према изгледу на плану Grund Riss der rassirten Stadt Belgrad имала је висок кров, уобичајен за кровни покривач од шиндре. Према истом изгледу звонара је била на западној фасади што је могуће, али несигурно јер се изглед цркве на овом плану само условно може прихватити због тога што је приказ целе вароши шематичан.

Школа се налазила на једном углу црквене порте, на раскрсници главних улица, и са црквом је чинила јединствено духовно средиште Доње вароши. Према подацима из тефтера⁴⁰ школска зграда је била приземна окречена чатмара на дрвеним темељима. Имала је оцак грађен каменом и циглом, а на прозорима капке и застакљена окна. Из белешки о трошковима за школу види се да је на њој радило више дунђера и других мајстора. Зграда је била нешто мања од цркве, приближне основе 10×20 м. Распоред просторија у њој није познат, спомињу се само „хелија“ и пре-

грађивање „коморице“. Била је подигнута најкасније до 1735. године одкада су и подаци о трошковима радова на њој.

Тешко је рећи како су изгледали дућани или радионице у Доњој српској вароши. Могуће да су били оријенталног типа обзиром на оријенталне занате власника кућа.

Проучавање унутрашњег састава Доње српске вароши и утврђивање стварног броја кућа и насељености омогућује попис становништва из 1733/34 године.⁴¹ Иако је попис непотпун јер му недостаје крај, па се не може ни за дату годину утврдити тачан број кућа и становника, ипак из њега можемо да употребимо податке у смислу репрезентативног обрасца за сагледавање битних елемената физичке, социјалне и економске структуре Доње вароши. Пописом је обухваћено 95 домова у којима је било 737 укућана. Домови су представљали једнопородичне или вишепородичне станове, јер је у више домова пописано по неколико породица или других укућана. Ово значи да су биле или простране или да се под домом подразумевала у попису једна парцела једног власника, што би могло да значи и да је на једној парцели било више кућа, односно да појам дома није истоветан појму куће. Уз пописаних 95 домова уписан је 61 власник, а за остале нису уписани власници. Појединци су били власници више домова, што значи да је део становника становао под кирију. Многи власници кућа или старешине домова имали су поред породица већи број слугу.

Број укућана, који у попису обухвата власникову породицу, друге породице или послугу, био је веома различит по појединим домовима и кретао се од најмање два до највише 23 укућана. У 25 домова, од укупног броја обухваћених пописом становао је 10 или више укућана; у 40 домова становало је 5 до 10, а у 30 домова до 5 становника. Ова уопштена, и због непотпуности пописа условна анализа показује да је грађевински фонд Доње вароши, чак и под предпоставком социјалне диференцијације становништва и различитог животног стандарда био издиференциран са кућама разних величина. На то указују и картографски и сликовни извори. Ако уопштимо анализе становништва и разматрамо само старосну структуру власника домова, као најактивнијих носилаца привредних и друштвених делатности, онда долазимо до закључка да је Доња српска варош била у власништву радно најспособнијих и искусних домаћина и када знамо да је ранија старосна структура била нижа. Наиме, од

61 домаћина за које су уписане године старости највећи број је имао између 40 и 50 година, а просечна старост износила је 42 године. За 11 власника уписана је старост од 40 година. Настарији власник имао је 80 година, свега 1, двојица 70, а петорица 60 година. Најмлађи сопственик имао је 20, а свега троје између 20 и 30 година.

Према занимањима власника кућа Доња варош је била готово у целини занатлијско насеље. Од 66 власника којима је уписано занимање 55 су биле занатлије. И то 11 ћурчија, 7 абација, 5 терзија, 5 хлебара, по три тађације, дунђерина и пинтера; по два табака, свирача и корманоша, и по један ковач, сапунџија, сабљар, кујунџија, казанџије, мумџија, брашнар и пачација. Остали власници били су 5 бакалина, 1 берберин, 1 кантарџија, 1 арачлија, 1 лађар, 1 рибар, 1 копач и 1 свештеник. Имућније српско становништво, угледнији и утицајнији људи, богатији трговци и више свештенство, становали су у Горњој вароши.

По етничком саставу, поред преовладајућег броја Срба било је још нарочито Влаха, Цинцара и Цигана, односно православног становништва различитог етничког порекла што је већ Душан Поповић утврдио посебно анализирајући презимена и имена становника⁴². Највероватније да су у Циганској махали становали искључиво Цигани.

О друштвеном животу и организацији Доње српске вароши још увек се не може ништа поуздано утврдити.⁴³ Из познатих докумената не могу се излучити подаци који би се искључиво односили на Доњу варош, па се не може рећи до које је мере физичка издвојеност овог насеља утицала на самосталност у општим пословима. Изгледа да су српска општина и еснафи односно руфети били заједнички за обе вароши. Од општинара из Доње вароши познати су само два, Станоје (Давидовић) биров и Теодор ешкут. Исто тако не може се поближе ништа рећи ни о парохији храма св. Јована Претече. Познат нам је један свештеник, поп Живан, доњоварошанин, и свештеници који су учили децу, али не знамо да ли је Доња варош имала свог посебног учитеља. Питање је да ли је парохија била издвојена и имала свој печат.

Упоређењем података из пописа домова и становника од 1733/34. године са садржајем планова Доње српске вароши из 1740. године закључујемо да картографски извори приказују приближно стварно стање достигнутог степена развоја вароши. Број учртаних кућа на разним плановима није

исти, а креће се око 200. Будући да попис домова није потпун и да се може предположити да се од 1734. године варош даље развијала и изграђивала у наредне четири године може се прихватити горњи закључак.

На крају аустријске владавине над Београдом Доња српска варош је била сасвим оформљена, дефинисана положајем, обимом, физичком структуром, демографским саставом и функцијом помоћног приградског насеља. Изградњом Доње српске вароши у Београду, било је створено још једно урбано језгро, чији су даљи раст, унутрашњи квалитетнији преображај и претварање у урбану агломерацију вишег степена обезбеђивали реални привредни основ, витално становништво и потребе развијеније унутрашње горње вароши. Догађаји који су следили прекинули су њен даљи развој, али нема сумње да је достигнути степен развоја ове вароши морао да остави своје последице, првенствено на искуства српског становништва. Једном засновано насеље, изван дотадањих варошких граница постало је место за даље ширење Београда.

Нови аустро-турски рат, започет 1738. године, а затим поновни пад Београда под турску власт довео је до наглог прекида развоја града по регулационим плановима аустријских инжењера и до престанка радова који су га постепено претварали у европску барокну варош.

Доња српска варош страдала је у рату, а њено се становништво раселило. Сматрало се да је тада „Српска варош у Београду била разорена до темеља, (подвукао Ж. Ш.), због мржње на Србе, који су скоро сви избегли преко Саве и Дунава“⁴⁴. Међутим, пратећи даљу судбину Доње вароши, са становишта утврђивања континуитета насеља, овакав закључак није сасвим тачан.

Турци су се, у новом рату, наступајући од Ниша, појавили пред Београдом 8. септембра 1738. године и запосели околне висове. Сутрадан када је аустријска војска почела да прелази Саву и да се повлачи ка Земуну Турци се спустише са околних висова ниже к Сави и почеше је нападати наневши јој доста штете⁴⁵. У овом првом налету Турци су се кратко задржали пред Београдом, да би тек следеће године поново напали град. У то време, у зиму 1738/39. беснела је у Београду, у војсци и међу грађанима, куга од које је дневно умирало стотину војника⁴⁶ па вероватно да и Доња варош од куге није била поштеђена. Али изгледа да овом приликом није дошло до

њеног паљења и рушења. Следеће године, половином јула 1739. године, Турци су опет заузели положај око Београда. Аустријска војска се опет повлачила према Земуну и Борчи, а њено одступање бранило је десет батаљона смештених код болнице⁴⁷, више Доње вароши. Даљим опседањем Београда Турци су заузимали положаје све ближе варошкој фортификационој линији израдивши за неколико дана прву и другу паралелу на домаку од 100 до 200 метара до варошког шанца⁴⁸. Доња српска варош

Сл. 7 — Сава махала или Циганска мала према Штокеловеом плану из 1789. године. Ратни архив, Беч, Н III е 3196.

Tableau 7 — La mahala de la Save ou la mahala tzigane d'après le plan de Stokeloy de 1789. Archives militaires, Vienne N III 3196

нашла се између крајњих делова левих крила прве и друге паралеле у турској опсадној зони⁴⁹. До већих сукоба између зараћених војски није дошло јер је рат био скоро завршен склапањем мира, 23. августа 1739. године. Није дошло ни до потпуног физичког уништавања Доње српске варо-

ши која је у овом рату више страдала тиме што је била напуштена. Српско становништво почело је напуштати Доњу варош већ на почетку ратних дејстава у зиму 1738. године, или се бар склањало у заштићену Горњу варош, да би се у потпуности иселило у лето 1739. године. Становници српског Београда раселили су већином у Срем, Земун и даље у Нови Сад и друга места Бачке и Баната. Избеглице из Доње вароши понеле су са собом иконе са иконостаса цркве св. Јована Претече које су се касније затекле у Сремским Карловцима, а данас се неке, сачуване, иконе налазе у Матици српској у Новом Саду.⁵⁰

Одредбама мировног уговора, установљеног у Београду 18. септембра 1739. године предвиђена су била рушења свих нових утврђења изведених током аустријске окупације и враћање Београда у претходно стање. У бечком Ратном архиву сачувано је више картографских докумената⁵¹ који упоредно приказују постојеће стање и изглед Београда после рушења аустријских фортификација. Према тим документима нова београдска предграђа изгледа да нису требала да се поруше.

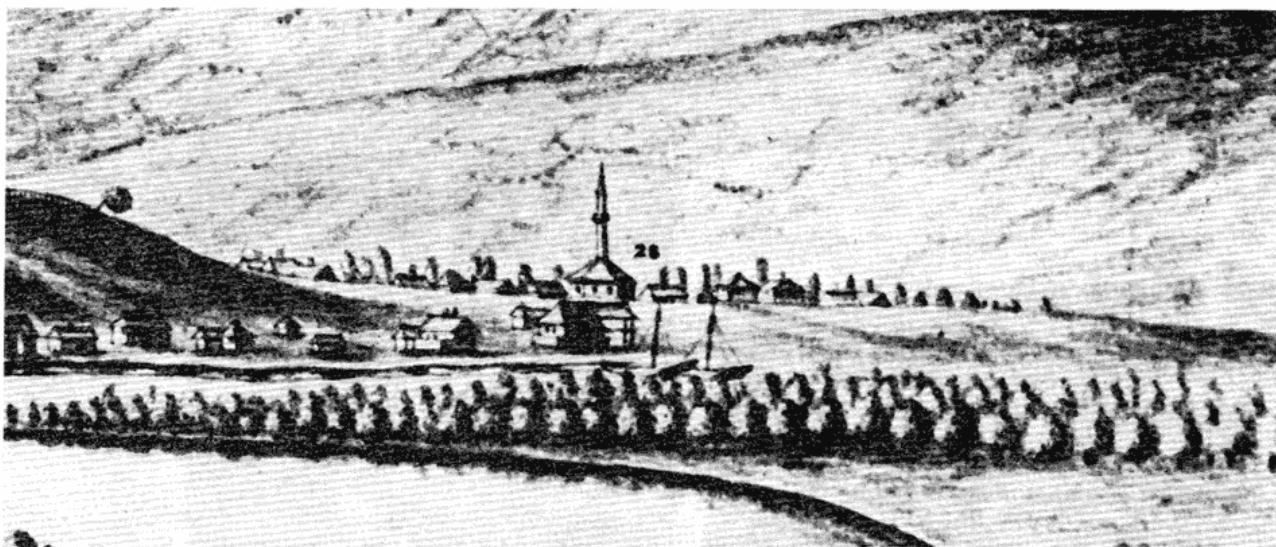
Одмах после склапања и одласка Аустријанаца, Турци су заузевши поново Београд, населили и Доњу српску варош, која није била до темеља и сасвим уништена и претворили је у Сава махалу. У Сава махалу око бивше цркве насељена је јерлијска пешадија. Пописом становништва, којег су непосредно после повратка извршили Турци, у њој су пописали само петорицу Срба. Цркву св. Јована Претече претворио је одмах у џамију освајач Србије велики везир Иваз Мехмед паша. Како је Иваз Мехмед паша убрзо после свргнут са положаја великог везира, то није успео да среди питања свога вакуфа па је његова џамија остала затворена до 1743. године. На захтев јерлија да се од њихових плата одбије одређени износ за службенике џамије решено је ово питање и џамија отворена 1743. године. Син Иваз Мехмед паше, касније велики везир Халил паша подигао је уз џамију једну муслиманску основну школу.⁵²

Бивша Доња српска варош потпуно се изменила у другој половини XVIII века. Обим, број кућа и становништво били су смањени на половину у односу на познати број домова и становника из 1734. године, а измењен је и карактер насеља. Преображена варош била је сведена на периферну махалу — на стамбено насеље настало стицајем околности без особитих разлога за

даљи развој. Пошто се Сава махала у каснијим изворима назива још и Циганском махалом предпостављамо да су насељене јерлије припадале цемату ковача и музичкој капели — мехтерхани, што потврђује потпуну измену професионалног састава становништва.

О животу у Сава махали кроз наредних четрдесет година па и даље, углавном нема података. Пред нови аустро-турски рат преурешени аустријски официри вршили су извиђање Србије и брижљиво бележили војно-географске податке о насељима, броју кућа, становницима и изгледима села, али Сава махалу само су споменули. Сава махала, односно Циганска мала (Ziganska mala) за њих је била насеље без значаја, на путу између Мокролушког потока и ца-

непосредно после аустријског освајања Београда настао је велики број разних планова и панорама Београда на којима је приказана и Сава махала. Између многих картографских извора насталих у то време најверодостојнији и геодетски најтачнији је Штокеловејев план Београда⁵⁶. На њему је Сава махала, са називом село Циганка (D. Ziganka) приказана са џамијом и 46 кућа разних величина и различитог положаја (сл. 7). Ситуација са Штокеловејевог плана поклапа се са ситуацијом на ранијим плановима. Џамија је на истом месту где и црква св. Јована и исте дужине са апсидалним испадом на источној страни, а два пута уз који су поређане куће налазе се на трасама улица Доње српске вароши. Нема сумње да веће куће, због свог правил-

Сл. 8 — Изглед Сава махале 1789. године према панорами Београда са земунске опсерваторије. Ратни архив, Беч, G I b 53.

Tableau 8 — L'aspect de la mahala de la Save en 1789 d'après le panorama de Belgrade vu de l'observatoire de Zemun. Archives militaires, Vienne G VI 24

риградске капије⁵³. И Коста Протић, описујући Београд пред аустријским освајањем 1789. године само наводи да су изван града била два засеока „или боље две мале“ и да је „други заселак“ био крај баре Венеције, од прилике спроћу садање жељезничке станице и звао се Циганска Мала (Ziganka, Mala Ziganka)⁵⁴.

По свему судећи Сава махала није озбиљније страдала у рату и опсади Београда 1789. године иако су око ње, у њеној близини, били опсадни положаји и батеријски опкопи који су привлачили артиљеријску ватру из града⁵⁵. За време рата и опкољавања Београда, у јесен 1789. године, као и

ног положаја и величине габарита, представљају остатке Доње српске вароши. Џамија је шира од цркве, што значи да је црква поред тога што је добила минарет, била и проширена тако да је од правоугаоне добила квадратну основу. Зграда учртана на углу дворишта џамије, бивше црквене порте, је свакако Халил пашин мектеб. Иако је на овом плану свака зграда учртана у реалним димензијама и облику, а цела махала много детаљније него на другим плановима, на њему није представљена целокупна махала јер је доњим оквиром плана пресечена. Насеље је било нешто веће, што се види из планова који захватају ши-

ре подручје Београда⁵⁷ и из панорама Београда.⁵⁸ На панорамама Београда гледаног из Земуна (сл. 8)⁵⁹ Иваз Мехмед пашина џамија налази се у средини махале, а тако је, условним знаком, приказана и на плановима ситније размере. Према томе Сава махала је поред учртаних кућа на детаљнијем Штокелојевом плану могла имати још до 20 кућа више, у свему око 60 кућа, готово колико је могла имати и 1740. год.

Аустријанци су се овога пута кратко задржали у Београду и нису предузимали никакве мере за измену вароши. Свиштовским миром Београд је 1791. године поново потпао под турску власт, па су се становници Сава махале вратили у своје домове. У махали је живот и даље непроменљиво текао. Одржавала се ранија ситуација која у сталном опадању турског Београда више није могла битно да се измени. Ово насеље као преображени и деградирани остатак некадашње Доње српске вароши сасвим је нестало тек у првом српском устанку.

Сасвим споредни значај Сава махале разлогом је непознавања и отсуности података о животу у њој за мирних времена, а њен положај испред града, појављивању на иконографским и другим изворима. Због тога о Сава махали немамо вести из последње деценије XVIII века, а више пута се спомиње приликом устаничких опсада Београда. Од почетка борби за ослобођење Београда, Сава махала, или Циганска махала како се још зове у оновременим изворима, налазила се на правцу дејстава устаничке војске. Тако су већ првог априла 1804. године устаници извршили један препад на Циганску махалу измавивши две стотине турских коњаника из града да би их сачекали на напред припремљеним шанчевима на платоу западног Врачара.⁶⁰ Међусобни препаци и упади српских устаника са положаја од Жаркова до Топчидерског брда и Врачара, и Турака из града, били су чести и сви су ишли преко Сава махале, али је одсудни догађај за Сава махалу био напад опсадне устаничке војске извршен 23. маја 1804. године. После Остружничке скупштине и неуспелог састанка српских старешина и турских представника код генерала Ценејна у Земуну, Карађорђе је прегруписао снаге пред Београдом повукавши један део опсадне војске. Осетивши одлазак једног дела устаника Турци су 23. маја учинили јачи испад према Топчидеру али су их устаници одбили. У српском противнападу предвођеном протом Матејом Ненадовићем и попом Луком Лазаревићем, Турци су били разбијени и

протерани у град. Гонећи Турке устаници су продрли до Сава махале и ту се зауставили. Описујући цео ток противнапада прота Матеја Ненадовић износи између осталог једно сведочанство које због посебне важности за наше разматрање цитирамо у целости. Прота прича да „у Савамали бејаше око 50—60 турских кућа и једна џамија, а кад се Турци не смедоше у оне куће уставити, но сви побјегоше и у Варош капију уђоше, онда ја и поп Лука с војском уђемо у оне куће, а веће је био близу мрак. Кад се смркне лепо, а ми заповедимо те све попале, и вратимо се у логор у Топчидеру“.⁶¹ Ова сећања Матеје Ненадовића садрже два важна податка. Прво да је Сава махала тада имала 50—60 кућа, колико је по прилици имала стално од 1740. године, што значи да је као насеље стагнирала; и друго, спаљивање махале у пролеће 1804. године, које означава почетак престанка постојања овог насеља.

Све до коначног Карађорђевог освајања Београда Савамаала или Циганска махала јавља се у изворима и сведочењима учесника у контексту из којег се додуше не може са сигурношћу тврдити да је њеним спаљивањем настало пусто згариште,⁶² али је њено име ипак претежно употребљено као оријентациони топоним. Положај Сава махале испод устаничких шанчева на Врачару, (изнад данашње Кнез Милошеве улице) и на истакнутом правцу удара од Топчидерског брда и Ђуприје на Мокролушком потоку, није омогућавао да се у бојевима за Београд од краја 1805. до ослобођења у децембру 1806. године, насеље обнавља и одржава. Стални опсадни кордон, прелажење противничких војски и изложеност топовској паљби стварали су не само општу несигурност за становнике Сава махале, већ су сигурно довели до уништавања и губљења трагова Сава махале.

После ослобођења Београда физичка структура вароши и тврђаве несумњиво је могла да задовољи све потребе Карађорђевог престонице,⁶³ па је и то био разлог да није било нужно поново насељавати и обнављати Савамахалу.

Недостају нам веродостојни, детаљни картографски и сликовни извори из друге и треће деценије прошлог века који би могли да нам помогну при утврђивању нестатка Сава махале. На једном познатом плану из Карађорђевог времена,⁶⁴ Грамберговом Генералном плану Београдске тврђаве из 1808. године⁶⁵ није учртана Сава махала нити траг њеног постојања. Иако је овај план сасвим уопштен и сиромашан

садржајем, ипак није без значаја да не садржи никакве ознаке за Сава махалу. На њему су уцртани крагујевачки, топчидерски и шабачки пут, а на месту Сава махале је празан простор.

На основу свега наведеног закључујемо да је Сава махала, као остатак некадашње Доње српске вароши нестала у првом српском устанку, а на основу каснијих извора и анализа потоњег ширења Београда, да није поново насељавана и да се изграђивање на месту Сава махале није настављало на старије остатке насеља.

Сл. 9 — Део Новог Београда — Савамаале, према плану капетана Кенига из 1854. године. Ратни архив, Беч, G I b 53.

Tableau 9 — Une partie du Nouveau Belgrade — Sava mahala — d'après le plan du capitaine Koenig de 1854. Archives militaires, Vienne G I b 53

У првом периоду обновљене Србије Београд је углавном био сведен на границе шанца, да би се тек после другог српског устанка почео ширити изван опасане вароши. Сигурнија времена и сређеније прилике у земљи условиле су после 1815. године постепено насељавање Београда и испочетка споро, а касније нарочито после Хатишерифа од 1830. све интензивније изграђивање и ширење Београда.⁶⁶ Но док ће се српски Београд после другог устанка развијати у шанцу око Саборне цркве по-

дигнуте 1734. и обновљене 1797. године, на темељима и остацима некадашње Горње српске вароши, дотле ће се изван шанца ширити на савским падинама и уз топчидерски друм на опустелом земљишту и подизати изнова. Ту ће из познатих разлога Кнез Милош засновати Нови Београд у коме ће се у четвртој деценији изградити и државни центар, око раскрсница данашњих улица Кнез Милошеве и Немањине, а на земљишту на коме је пре једног века била заснована Доња српска варош (сл. 9). Милошев центар континуално ће прерасти у данашњи државни центар на истом месту. Међутим непосредни континуитет изградње из Милошевог времена и Доње српске вароши није постојао.

Кнез Милош је поставши врховни кнез Србије добио од Марашли Али Паше на трајно уживање као свој спахилук, сво земљиште на савској падини на којој се формирала Савамаала, по којој је сав предео од варошког шанца, Сава капије и Варош капије и између шабачког друма уз Саву и топчидерског друма до Мокролушког потока, назван Савамаалом. Прво насеље Савамаале развило се уз данашњу Карађорђеву улицу између данашњих Великих степеница и Херцеговачке улице на месту некадашњих „Кафана“ из XVIII века. Оно се постепено ширило према данашњој Балканској улици и Зеленом венцу и на трасама старих путева на којима су формиране Савамаалска и Абацијска чаршија.⁶⁷ До 1828. године је према Јоакиму Вујићу на овом „спаилуку јего књажескаго Сијатељства“ било преко 100 домова, предварошица или село, како их он назива, имало је „прекрасни“ Милошев двор, башчу и ливаду.⁶⁸ Простор на коме је била Доња српска варош почеће се изграђивати тек у наредној деценији, и то једним делом органски, проширивањем на дотле изграђене делове, а другим делом плански. (Цртеж 5). За нас је занимљиво да је управо на простору Доње српске вароши која је била плански заснована, остварен први урбанистички план Београда у обновљеној Србији.⁶⁹ Но разматрање изградње Новог Београда у XIX веку прелази оквири овога рада. Овом приликом хтели смо само да утврдимо не постоји ли континуитет између Доње српске вароши, турске Сава махале и Милошеве Савамаале. Директни континуитет није постојао а трасе путева, од којих су неке старије и од почетка XVIII века, као и други географски и природни елементи, каква је чесма уцртана још у Амановој мапи, а половином XIX века зва-

на Љубичина чесма, нису довољни за утврђивање непрекинутог трајања урбаних физичких структура.

После разматрања настанка, развоја и нестанка Доње српске вароши занимало нас је није ли се у потоњој традицији одржавало сећање на ову варош или бар спомен на сакрално место некадашње цркве св. Јована Крститеља. Милан Ђ. Милићевић је у *Цртицама за ранију слику српске престонице* забележио да је у Савамали био запис и зборно место онде где је сада Тобцијска пијаца, пред Бајлоновом кафаном. А то је место где је данас паркић на углу Немањине и Сарајевске улице, управо где је била црква св. Јована. Милићевић је даље записао да се ту о Маркову дне играло коло и одржавала светковина на коју је долазио и кнез Милош.⁷⁰ Да ли је у овој светковини сачуван траг о Доњој српској вароши макар у искривљеном предању, тешко је са сигурношћу рећи. Основни проблем представља замена светитеља. Мада су у предањима могуће замене, ипак се без даљег истраживања не може тврдити да је у запису из Милошевог времена било сачувано сећање на Доњу српску варош. Исто тако било би неосновано да се простом аналогijом честог настављања културних места Вазнесенска црква из непосредне близине везује за цркву св. Јована.

*

У урбаном развоју Београда се јасно издвајају оба основна и супротна морфолошка типа његовог плана. Органски раст и плански развој карактеришу урбану историју града било да се одвијају наизменично или истовремено. Од Сингидунума, када је град био највероватније подигнут по схемама римске урбанистике до нововековног спонтаног развоја једних и планске изградње других делова града оба типа непрестано се појављују у слици града. Понегде или на неким деловима слика града у ортогоналној пројекцији има геометријске облике углавном правилног растера, а негда или на другим местима слика је састављена од слободног сплета искривљених троуглова.

Доња српска варош била је плод другог значајнијег урбанистичког планирања на тлу Београда, ако узимамо да се Београд развијао органски од Сингидунума до ба-

ролног доба и да у том вишевековном развоју план града није резултирао из унапред смишљене геометријске слике. Она је била резултат барокне урбанистике која је усталасано тле Београда хтела да подведе под строго организовану геометријску ред. Произашла је из просторног плана реконструкције „главне и граничне тврђаве“ Београда у коме је био пресликан владајући хијерархијски ред вредности хабзбуршке апсолутистичке монархије.

Новооснована варош није само имала урбаноморфну организацију, сличну колонијалним руралним насељима Војводине, већ у целости урбану структуру осигурану професионалним саставом становништва и функцијом допунског предградског насеља. Међутим, етнички састав становништва, његове одлике, навике и друштвени положај били су у извесној несразмери са крутом геометријском организацијом и намењеном улогом сателитске вароши, те нису омогућавали да за кратко време варош прерасте у вишу урбану агломерацију. Али је несумњиво да је и ова варош допринела конституисању српског грађанства. Варош је имала карактеристике прелазног типа, по форми је била западњачко (планско), а у суштини традиционално балканско (спонтано) насеље. Имала је оне исте одлике које су, сликовито речено, изражене у сликарском делу зографа Георгија Стојановића, разапетог између укорених стилских облика и опрезних тежњи ка усвајању страних новина.

Значај проучавања Доње српске вароши за урбани развој Београда је вишестран. Не само што омогућује да утврдимо хронолошке и просторне границе развоја једног дела града, већ и откривање условљености настанка и нестанка појединих физичких структура. Постојање Доње српске вароши показује да једном остварена физичка структура у датим друштвено-економским условима није нестала само изменом тих услова, већ је и даље трајала у преображеном облику и значењу. Поставак, метаморфоза и нестанак Доње српске вароши с друге стране показује да се уопштена и фигуративна историографска тврђења о уништавањима и савњивањима са земљом, тако честа када се говори о Београду, морају опрезно прихватити и да се за утврђивање стварног урбаног развоја морају вршити даља детаљна истраживања.

НАПОМЕНЕ

¹ Д. Ј. Поповић, *Грађа за историју Београда од 1717—1739. године*. Споменик СКА LXXVIII/61. Београд 1935, 59—76 (Даље: Д. Поповић, Грађа)

² Д. Поповић — М. Богдановић, *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739*. Београд 1958. (Даље: Поповић-Богдановић, Грађа)

³ К. Протић, *Одломци из историје Београда*. Годишњица НЧ. Београд 1885, 12

⁴ Ратни архив, Беч, В IX b 113. *Atlas du Course du Danube*. 1751. N.F. de Sparrg. Аутографисана књига у тврдом повезу вел. 33×45,5 cm. Атлас представља један од значајнијих корпуса иконографских извора за проучавање урбане историје, изгледа и стања једног броја наших градова и географских предела у првој половини XVIII века. Иако је ово дело у нас познато већ преко осамдесет година и често коришћено, оно још увек није, супротно свом значају, систематски, методолошки исправно, свестрано и стручно обрађено ни у целини нити појединачно. Тако нису обрађени ни сви прилози о Београду мада су сви познати, више пута објављени и некритички коришћени. Атлас има укупно 143 стране, а Београд је приказан на странама 11—16. На таблама 11—13 и 16 су по два изгледа Београда вел. 28×17 cm, а на таблама 14 и 15 по један план Београда вел. 28×37 cm, са следећим насловима у садржају: 11 Les Vues differentes de Belgrad Capitale du Royaume de Servie; 12 Continuation des dites Vues; 13 Vue et Prospect des Cazernes de Belgrad; 14 Plan de Belgrad; 15 Siege de Belgrade; 16 Autre Vue de Belgrad, et ses Profils. Атлас представља компилаторско дело и упркос напмени на насловном листу да су планови, изледи и перспективе цртане на лицу места — Dessinne sur les lieux — очито је да је Никола Франсоа де Спар користио туђе предлошке и различите изворе за састављање атласа, посебно што се тиче планова. У нас је први пут објавио шест Спарових слика Т. Стефановић-Виловски у пристојној и за коришћење доста вредној литографској репродукцији у размери оригинала. После њега је готово све прилоге факсимилно у смањеној размери објавио Душан Поповић, а поједини цртежи публиковани су више пута на разним местима. Н. Ф. де Спаром и његовим цртежима бавио се Павле Васић у радовима *Der Ausbau von Belgrad zur Barockzeit* односно *Барок у Београду* и у чланку „Један француски сликар у Београду 1738. године“ у књизи *Доба Барока*. Ниједан од аутора који су користили податке са Спарових слика и планова није извршио анализу истих или коментарисао њихову изворну вредност. Документарна вредност Спарових листова је преувеличана, а није примећено да је само део прилога израђен на лицу места, док је за друге сам аутор навео да су израђени »dans ses Lignes«, и да за неке није ни навео основ по коме су цртани. Због некритичног преузимања података са Спарових цртежа до-

шло је до произвољних тумачења тако да се, нажалост, већина закључака не може сматрати поузданима.

⁵ Т. Стефановић-Виловски, *Београд од 1717—1739. године*. Београд 1906, 22

⁶ Ј. Ђорђевић, *Београд у XVIII веку*. Београдске општинске новине 6. Београд 1930, 304

⁷ Д. Ј. Поповић, *Београд пре 200 година*, Београд 1935; *Србија и Београд од пожаревачког до београдског мира (1718—1739)*. Београд 1950; *Општинска управа у Београду за време аустријске владавине (1718—1739)*. Годишњак МГБ III. Београд 1956, 125—124; *Београд кроз векове*. Београд 1964.

⁸ уп. чланке у: *Београд у прошлости и садашњости*, Београд 1927 (В. Ђоровић, *Кратак преглед историје Београда*, 24—27 и М. Стојадиновић, *Од сингидунума до модерног Београда*, 43—48), и у „*Београд генерални урбанистички план*, Београд 1951. (М. Коларић, *Прошлост Београда*, 19—20 и Д. Јовановић, *Оснивање и развој Београда* 28—33)

⁹ Р. Vasić, *Der Ausbau von Belgrad zur Barockzeit. Alte und moderne Kunst* 96. Wien 1968, 8—21; *Барок у Београду 1718—1739*. Ослобођење градова у Србији од Турака 1862—1867. године. Београд 1970, 608—624; *Доба барока*. Београд 1971, 174, 177—178.

¹⁰ В. Вучковић-Савић, *Зограф Георгије Стојановић*. Зборник за друштвене науке МС 17. Нови Сад 1957, 55—74; Д. Ђурић-Замоло, *Стара црква у Савамали у Београду*. Гласник Српске православне цркве 6. Београд 1971, 138, 139 (Наслов и закључци о прилозима овога чланка стварају забуну јер се неоправдано везују за цркву Доње српске вароши); О. Милић, *Сведочанства о Београду кроз планове, карте и записе*. *Урбанизам архитектура* 21. Београд 1963, 4.

¹¹ Т. Стефановић-Виловски, н.д. 22; *Стари Београд*, Београд 1911, 21; Питања заснивања и развоја немачког насеља Карстала у Палилули, само су делимично истоветна са настајањем и развојем Доње српске вароши и свакако важна за познавање урбаног развитка Београда. Али су и битно различита јер је Карстал било рурално и мање насеље са другачијом судбином.

¹² Уп. Ж. Шкаламера, *Мапа једног дела београдског дистрикта из 1721/1722. године*. Годишњак ГБ. XVI, Београд 197

¹³ исто.

¹⁴ Т. С. Виловски, *Београд од 1717—1739*. 27, нап. 23

¹⁵ Д. Поповић, *Грађа*, 61, 131, 148, 150, 167, 180, 181, 189, 193, 197, и 201. Према попису кућа немачког Београда од 1728. године, било је 18 кућа које (су власници Срби (Rätzen) морали да напусте, уступе или продају Немцима или другим власницима католичке вере по наредби царске Администрације и да се иселе из немачког Београда од марта до августа 1726. године. Због немогућности да се непотпуна име-

на ових власника повежу са списковима и становницима Доње вароши не може се сигурно рећи колико је Срба из немачког Београда прешло у Доњу варош. Једино се може утврдити за Гаврила Рашковића (Gabriel Raskovitz) вишегодишњег бирова српске општине, да се из немачког Београда преселио у Горњу српску варош.

¹⁶ Д. Поповић, *Србија и Београд*, 222

¹⁶ исто, 224

¹⁸ исто, 180

¹⁹ Т. С. Виловски, н.д. 18

²⁰ в. нап. 15. Случај Гаврила Рашковића потврђује да насељавање Срба из немачког Београда није било битно за оснивање Доње српске вароши, и да је бар 1726. године насељен мањи број Срба, те да се ово пресељавање не мора везивати за настанак Доње српске вароши како то углавном чини Д. Поповић.

²¹ Т. С. Виловски, н.д. 18, је захтев Доњоварошана за подизање цркве слободно и сам несигуран, везивао за подизање Горњоварошке, саборне цркве. Међутим не види се оправданост да становници Доње вароши захтевају за себе подизање цркве на удаљеном месту, а нити да се реч „изнова“ тумачи као поновно подизање неке раније срушене цркве, већ као подизање нове цркве из основа. Због тога сматрамо да је овај аутентични податак најјачи доказ насељености Доње вароши у 1725. години. Друго је питање да ли је између 1725 и 1734. године подигнута нека мања црква, можда брвнара, касније замењена већом или солиднијом, или је то раздобље протекло у чекању одобрења и скупљању прилога за подизање цркве св. Јована Крститеља каква је учртана на плановима из 1739/1740. Но, за решење овог питања нема потврда у познатим изворима.

²² МГБ I-324, датиран 1717; Ратни архив, Беч. G I b 26, датиран (1730); К. Протић у н.д. је објавио овај план у размери оригинала са преведеним називима под насловом Београд гранични град 1737. г.; План је објављен на више места између осталог у: *Београд генерални урбанистички план*, Београд 1951, 30; О. Минић, н.д. 6; Д. Јовановић, *Београд у турском периоду*. Ослобођење градова у Србији од Турака 1862—1867. Београд 1970. сл. 10; План се различито датира, у зборнику *Београд у прошлости и садашњости*, Београд 1927, 47 датиран је 1722, а код Д. Јовановића, н.д. са 1725. годином. Нигде се не наводи основ датавања.

²³ Национална библиотека, Беч. Ks 961 (неизвесно датиран) 1789?): План је објавио Иван Здравковић у *Планови из бечких архива*. Зборник заштите споменика културе XIX. Београд 1968, 140.

²⁴ Само у *Прегледу географских назива Р. Шмита* (Споменик СКА 67. Београд 1937, 8, 9) регистрована су 32 плана Београда из Ратног архива у Бечу настала између 1738—1740. године. Планова из ових година има и више у истом и другим архивима и збир-

кама. Многи од ових планова су слични или готово истоветни, а поред аутографија има и штампаних планова по правилу мање веродостојних, а више познатих и коришћених. Сви ови планови представљају драгоцене изворе за проучавање урбаног развоја Београда у периоду аустријске владавине 1716—1740. Тај период до данас монографски научно није савремено и свестрано обрађен иако је имао знатне последице на развој урбаног ткива и урбанистичке делатности у Београду. Монографија Теодора Стефановића Виловског, је нажалост још увек једина и поред превазиђене методологије, скучености и непотпуности.

²⁵ Ратни архив, Беч. Н III d 1413. Аутографија у бојама вел. 70×49 cm; R. Šmit, *Cartographia Jugoslavica I*, Беч 1932. (рукопис) 2378

²⁶ Ратни архив, Беч. Н III d 1414. Аутографија у бојама вел. 70×49 cm; R. Šmit н.д. 2379; Варијанта истог плана са истом сигнатуром, без тврђаве и са крајом легендом, налази се и у Ратном архиву у Будимпешти.

²⁷ Циганско насеље поред Саве се у аустријским плановима назива Zigeuner Gassel или Zigeuner Dörfel. Оба назива преводимо са махала или мала јер је то у нас одомаћени израз за односни тип насеља који нема чисто руралне карактеристике.

²⁸ На штампаном плану Sebastiana Hartla, *Plan von Belgrad und von umliegende Gegenden*, на пример, Доња српска варош — Raitzen Stadt, приказана је као сасвим мало насеље неправилног облика. Анализа плана показује да се ова представа не може прихватити.

²⁹ Једна чесма је сигурно постојала и то она која је у Амановој мапи из 1722. учртана као озидана чесма, а затим на истом месту на Зарићевом плану 1878. године. За другу чесму предпостављамо да се налазила уз главну попречну улицу ближе крагујевачком друму. Наиме, ту је учртан увучен у блок један кружић за који мислимо да је јавна чесма мада овај знак није сасвим јасан (БРА Н III d 1413).

³⁰ Д. Поповић, *Грађа*, 72

³¹ На једном плану из 1789. године (Ратни архив, Беч. Н III e 3210) учртано је гробље, са крстовима, изнад некадашње Доње српске вароши према Стамбол капији. Уколико ово није војничко гробље из рата 1788/89. године, могло би бити старије хришћанско гробље можда Доње српске вароши.

³² *Grund Riss der rassirten Stadt Belgrad*, МГБ I-333; Београдска тврђава кроз историју. Београд 1969, 122.

³³ Ратни архив, Беч, В IX b 113, 16; Т. С. Виловски н.д. прилог № 5; Д. Поповић, *Србија и Београд*, сл. 31; П. Васић, *Барок у Београду*

³⁴ Ратни архив, Беч В IX b 113, 12; Виловски н.д. № 1; Д. Поповић н.д. сл. 27; П. Васић, н.д. сл. 20. На листу 12 на панорами

Београда гледаног из Земуна у Спаровом атласу сасвим у даљини само се назиру куће и општи положај Доње вароши.

³⁵ Доња српска варош је на листу 15 из Спаровог атласа приказана на један, а на листу 16 сасвим на други начин. Једном у ортогоналној, а други пут у слободној схеми. Исто су тако сасвим различити изгледи истих делова Београда на Спаровим панорамама.

³⁶ Поповић-Богдановић, *Грађа*, 146—155

³⁷ исто, 149, 153

³⁸ уп. В. Вучковић-Савић н.д.; Поповић, *Грађа*, 78, 80; П. Васић, *Доба барока*, 178.

³⁹ Из рачуна Јохана Бојгарднера ковача, за радове на новој српској парохијској цркви од 7. XI 1731. године (Поповић-Богдановић, *Грађа* 367) не види се сасвим јасно на коју се цркву односе радови. Решење овог питања важно је за прецизније датирање изграђивања горње и доње српске цркве у Београду у ХВИИ веку

⁴⁰ Поповић-Богдановић, *Грађа*, 151

⁴¹ Д. Поповић, *Грађа*, 68—76.

⁴² Д. Поповић, *Србија и Београд*, 181, 225—242

⁴³ Д. Поповић се посебно бавио питањем општинске управе (*Општинска управа*, н.д.) али није правио разлике нити утврђивао неке односе између Горње и Доње вароши. Начин објављивања и сама грађа не омогућују непосредно сагледавање неких разлика, али је у општинској управи осетно водство Горњоварошана.

⁴⁴ Ј. Ђорђевић, *Београд у ХВИИ веку*. БОН 7. Београд 1930, 364

⁴⁵ К. Протић, н.д. 73

⁴⁶ исто, 74

⁴⁷ исто, 74

⁴⁸ исто, 94

⁴⁹ Ратни архив, Беч, Н III d 1410, 1417

⁵⁰ В. Вучковић-Савић, н.д. 57.

⁵¹ Ратни архив, Беч, Н III d 1412, G I b 30

⁵² Податке о претварању цркве у џамију и насељавању Сава махале љубазно нам је уступила асистент Историјског института Радмила Тричковић, на чему јој се и овом приликом захваљујемо. Подаци су из њеног рукописа Организација управе у Београдском пашалуку после београдског мира 1739. године, рађеног првенствено по грађи из цариградских и анкарских архива.

⁵³ Д. Пантелић, *Војно-географски описи Србије*. Споменик СКА LXXXII. Београд 1936, 66, 83

⁵⁴ К. Протић, *Одломци из историје Београда*. Годишњица Н. Ч. 1886, 40

⁵⁵ М. Крагујевић, *Аустријанци по трећи пут заузимају Београд*. Ратна прошлост Београда. Београд 1954, 102—105

⁵⁶ Ратни архив, Беч, Н III e 3196. в. Ж. Шкаламера, *Прилог проучавању картограф-*

ских извора за историју Београда у ХИХ веку. Годишњак ГВ XIV. Београд 1967, 171, 176

⁵⁷ Ратни архив, Беч, Н III e 2908—3, Н III e 3044, 3155, В III a 239; Национална библиотека, Беч, Ks 2196; Овде смо користили само аутографисане планове крупније размере, оне који представљају веродостојне картографске изворе. Из овог времена има датираних планова рађених по старијем картографском материјалу на којима је уместо Сава махале приказана Доња српска варош, дакле са ситуацијом из 1739. године. Такав је и један руски план из 1789. на коме је Сава махала приказана као Город Райцев. Има и штампаних планова са ранијом ситуацијом.

⁵⁸ уп. Д. Медаковић, *Београд у старим гравирама*. Београд 1950, Табле ХХII и ХХVII. Најпознатија панорама Београда гледаног из Земуна, на којој се најлепше види Сава махала је она коју је по природи цртао капетан Манчини (МГБ I 242) и од које је сачувано више отисака на више места. Постоји низ готово исветних панорама чија је веродостојност несумњива.

⁵⁹ Ратни архив, Беч, G VI 24. Prospect der Türckischen Festung Belgrad von dem Semliner Observatorio. 1789. Цртеж 72×22,7 cm.

⁶⁰ В. Стојанчевић, *Борбе за ослобођење Београда 1804—1806. године*. Годишњак МГБ IV. Београд 1957, 18

⁶¹ М. Ненадовић, *Мемоари*. Београд 1951, 99; М. Вукићевић, *Карађорђе II*. Београд 1912, 102, цитира исти став додајући овоме одјек боја у страним новинама; В. Стојанчевић, н.д. 123, слободно парафразира исто место из Мемоара с тим да „50—60 турских кућа“ претвара у „педесет до шездесет турско-хришћанских кућа“ (?) изостављајући податак о џамији.

⁶² уп. М. Вукићевић, н.д. 311—382; В. Стојанчевић, н.д. 131—138

⁶³ Урбана ситуација Београда у Карађорђевој Србији још увек је мало позната. О томе до које мере је била порушена варош, како је коришћен грађевински фонд у целини, да ли је обнављан и како је био насељен од 1807 до 1813. није сасвим јасно. Из познатих намена неких зграда долазимо до противуречних закључака, на пример Правитељствујушчи совјет био је смештен у далеко скромнијој згради него Југовићева школа. Није разјашњено коришћење великих аустријских касарни и других зграда у тврђави, нити стање и коришћење Цинцар хана, Спахијске касарне и других већих турских кућа у вароши, а оно што се зна пуно је супротности и недоказаних тврдњи.

⁶⁴ Неки аустријски планови Београда датирани годинама између 1800. и 1830, који би требало да омогуће проучавање ситуације Београда у овом периоду рађени су на основу старијег материјала без новелирања па су неупотребљиви.

⁶⁵ Д. Перовић, *Једно сведочанство о устаничким пограничним утврђењима у 1808.*

години. Зборник историјског музеја Србије 6. Београд 1969, 32/33, 25—27

⁶⁶ Уп. Т. С. Виловски, *Постанак Савамале*. Нова Искра 2 и 3. Београд 1911; М. Николић, *Београд тридесетих година* прошлог века. Зборник заштите споменика културе 1. Београд 1950, 92—107; М. Коларић, *Грађевине и грађевинари Србије од 1790 до 1839*. Зборник Музеја првог српског устанка I. Београд 1959, 5—28; *Београд у XIX веку*. Каталог изложбе МГБ. Загреб 1968. Б. Максимовић, *Урбанистички развој Београда 1830—1941*. Ослобођење градова Београд 1970, 627—639.

⁶⁷ Б. Максимовић, *Борба за одржавање Абаџијске чаршије као привредног елемента новог Београда ван шанца*. Годишњак МГБ II, Београд 1955, 237—245.

⁶⁸ Ј. Вујић, *Путештвије по Србији*. Београд 1901, I, 41.

⁶⁹ План реконструкције Београда у шанцу Емилијана Јосимовића из 1867. године је неоправдано проглашаван првим урбанистичким планом Београда иако је већ 1850. године био плански изграђен део Новог Београда са државним центром, на месту некадашње Доње српске вароши, и стамбеним насељем на Западном Врачару. План је вероватно израдио „правитељствени инцилир“ Франц Јанке. Познати план одредења црквеног земљишта у

Палилули Франца Јанкеа из 1842. (Архив Србије МП В—54) и План Београда капетана Кенига из 1854. (ратни архив, Беч G I b 53) недвосмислена су сведочанства о планском заснивању дела Новог Београда и то у правилној ортогоналној схеми. Међутим, ово најзначајније урбанистичко остварење на почетку развоја Београда у обновљеној Србији занемарено је у нашој историографији и није научно проучено. За нас је од посебног значаја због тога што је урбанистичка композиција овога плана у концепцији сродна плану Доње српске вароши па би било, између осталог, занимљиво истражити није ли између ова два плана постојао међусобни утицај, односно да ли су творци плана из прве половине XIX века познавали план из прве половине XVIII века.

⁷⁰ М. Ђ. Милићевић, *Цртице за ранију слику српске престонице*. Београд 1902, 44. Поред наведеног Милићевић је записао да је Савамала била село насељено дуж Циганске баре (Венеције) и да су Савамалци по наређењу кнеза Милоша дигнути одатле и пресељени у Палилулу. Овде је јасно да је Милићевић саставио хронолошки различите податке подводећи све под јединствени појам Савамале. А то се нажалост и данас чини због тога што још нису расчлањени временски и просторни састојци савских насеља.

LA VILLE BASSE SERBE DE BELGRADE AU XVIIIÈME SIÈCLE

Ž. Škalamera

Pendant la domination des Habsburgs, entre les années 1717 et 1739, on avait projeté et construit une nouvelle banlieue de Belgrade située en dehors de la ville principale qui était entourée d'un tracé bastionné. Ce nouveau quartier fut construit tout d'abord pour des raisons de ségrégation. Le régime autrichien avait l'intention de reconstruire le Belgrade turc dans le style baroque et d'en faire une ville allemande et catholique. C'est pourquoi on délogea la population serbe et orthodoxe de la partie allemande de la ville. Les Serbes s'établirent en partie dans le quartier de la Save de la Ville intérieure, mais aussi dans la banlieue nouvellement construite. Celle-ci fut appelée la Ville Basses Serbe et avait été construite conformément au projet selon un schéma typiquement baroque orthogonal régulier. Dans cette Ville Basse serbe se trouvait l'église de St Jean Baptiste ainsi que l'école. Elle avait le caractère d'une colonie d'artisans mais avec toutes les conditions nécessaires pour un développement ultérieur. Cepe-

ndant les événements qui suivirent empêchèrent ce développement.

Belgrade tombe de nouveau aux mains des Turcs en 1739 et la population serbe abandonne la Ville Basse pour s'établir en territoire autrichien. Les Turcs installent leur infanterie dans le quartier abandonné et transforment l'église de St Jean en mosquée. La Ville Basse change de caractère et d'habitants, c'est à présent la mahala de la Save, une banlieue de Belgrade. Elle demeure ainsi jusqu'en 1804 lorsque ce quartier devient la scène d'opérations militaires de la Première Insurrection Serbe. En cette année les insurgés pénètrent au cours d'une action lancée à partir de leurs positions environnantes, dans la mahala de la Save, mettent le feu aux maisons abandonnées et à la mosquée.

Sur l'emplacement où se situait jadis la Ville Basse Serbe, transformée ensuite en mahala turque, on construit, au cours de la quatrième et la cinquième décennie du XIXème siècle, un centre de l'état Serbe et une partie du nouveau Belgra-

de en dehors de la ville intérieure, entourée de fossés, laquelle était, toujours encore en ce temps là, habitée par les Turcs. Cette partie de Belgrade qu'on appelait aussi Savamala a été construite d'après le premier plan urbaniste serbe dans le réseau orthogonale de rues qui ressemble au schéma de la Ville Basse serbe du XVIIIème siècle.

La Ville Basse était le résultat de la deuxième importante planification urbaniste à Bel-

grade lequel se développait au cours des siècles depuis le Singidunum romain jusqu'à l'époque du baroque. C'est pourquoi l'existence de la ville Basse Serbe est particulièrement importante pour l'étude du développement spécifique urbain et la transformation de la morphologie et de la structure de Belgrade, pour établir les limites chronologiques et l'étendue du développement organique et planifié de la ville.

